

KRING ONLINE

7

MAART 2019

Kring voor Psychoanalyse
van de New Lacanian School

4 *Vic Everaert*

STUDIEDAG

'Psychoanalyse & singulariteit'

8 Singulariteit. *Geert Hoornaert*

14 (Schijn van de) singulariteit, vrijheid en democratie. *Erik Mertens*

PPAK GENT 2018/2019

'Op drift of gedreven. Hedendaagse genotswijzen'

21 Op drift of gedreven. Hedendaagse genotswijzen. Ter inleiding van het jaarthema. *Lieve Billiet*

NAAR PIPOL 9

'Het onbewuste en het brein: niets gemeen'

30 Het verslaafde brein. *Thomas Harding*

SCHOOL & PASSE

35 Voorbij de valse verknoping. *Lieve Billiet*

37 Valse communie. *Daniel Pasqualin*

New Lacanian School
IN AMSTERDAM

44 Het lawaai van mensen als alledaags symptoom: een psychotische uitvinding. *Rik Loose*

LEZINGENCYCLUS
'HOOGDRINGENDHEID'

49 Een terugblik op de lezing van Roger Litten & het klinische seminarie met Erik Mertens.
Luc Moreels

Editoriaal

Vic Everaert ¹

Vraagt een Vlaams journalist aan een Britse academicus en psycholoog:

“Kan een verkeerde vorm van psychotherapie het probleem erger maken?”

“Absoluut. Daarom is het zo belangrijk om veel data te verzamelen. De overheid moet in kaart brengen waar patiënten geholpen worden en waar niet. Daarom moet de situatie van de patiënt telkens bij het begin en het einde van de behandeling worden gemeten”. “Daar kunnen psychologen toch over liegen, zoals Freud vroeger deed? Een aantal van de patiënten die hij zegde had genezen, was dat helemaal niet”.

“Dat is uitgesloten bij ons, wij gebruiken zelfrapportering door de patiënten”.²

Laat ons bovenstaand fragmentje even afwegen aan wat *Kring Online* 7 de geïnteresseerde lezer te bieden heeft. We openen met een lezing die **Geert Hoornaert** gaf op de studiedag Psychoanalyse & Singulariteit. Daarin lezen we dat de casus “de speciale taal van een evaluatie-universum doet stotteren”. Het betreft een citaat van André Jolles, uit 1930! Is dat wel zo, vroegen we ons af: kan de evaluator nog aan het stotteren gebracht worden door een casus? Laat ons er van uitgaan dat hij in ieder geval liever opteert voor de zelfrapportage, de *multiple-choice* voor het ego dat transparant voor zichzelf zou zijn. Zelf-rapportage en evaluatie schragen beiden de illusie van een zelfverkleerde bemeestering. Casuïstiek daarentegen vormt voor de psychoanalytische gemeenschap een poging om iets van de singuliere kern van het subject te laten weerklanken. Hoornaert heeft het over een “erotiek”, een “montage van genot en verlangen” waarop de analyse afgestemd wordt, en die zich voorbij het particuliere (van bv. de klacht of een diagnostiek) situeert. Zelfrapportage volgt een andere richting door het particuliere te uniformeren, wat een opzet creëert dat het singuliere uitsluit. In tijden van patiëntenrechten, transparantie over behandelresultaten, veralgemeende evaluatie en andere dure woorden, klinkt het steeds verdachter te herinneren aan wat Freud ontdekte: dat we domweg geen baas in eigen huis zijn, dat we onze iden-

titeit of het zelfbewustzijn niet bezitten. Dat is wat gehoord kan worden indien men inzet op wat Hoornaert “een radicaal eigen manier van spreken” noemt.

Ayatollahs van de empirie³ en in hun kielzog het leeuwendeel van het zorgmanagement lijken andere besognes te hebben: “Het reële van de vrijheid en de singulariteit van de mens jaagt de kapitale obsessie voor de meetbaarheid de stuipen op het lijf. Daarom moeten weerbarstige elementen via een oeverloos aantal controle-instrumenten worden beteugeld”, lezen we in de tekst van **Erik Mertens**. Hij neemt het uitgeholde politieke bedrijf als uitgangspunt, waar mensen ingewisseld werden voor dingen, en dialoog voor expertise. Conform aan deze “postpolitiek” wordt ingezoomd op een wereld waarin evaluatie regeert en de technocratische politiek ook de Geestelijke Gezondheidszorg in de ban heeft geslagen: de psycholoog levert een efficiënte dienst af voor zijn *cliënt*, deze dienst is meetbaar, *evidence based* en *top-down* afgedwongen, ook al wordt dit laatste gecamoufleerd achter dure woorden en participatief ogende initiatieven zoals ‘werkgroepjes’ die plaatsvinden op een of andere ‘denkdag’ — een dag waarop er gedacht mag worden? — waarin de gezondheidswerker zijn democratische verzuchtingen even kwijt kan, wars van de beleidslijn die eerder uitgezet werd, al dan niet door coaches of consultants. Mertens zijn lezing vormt een krachtig antwoord op zijn vraag “hoe ver we ons in de praktijk door die geest kunnen laten besturen?”

Het **PPaK Gent** — Programma Psychoanalytische Kliniek — vatte eind 2018 haar vijfde werkjaar aan onder de noemer *Op drift of gedreven: hedendaagse genotswijzen*. **Lieve Billiet** leidde het werkjaar in. Zoals de titel laat raden onderzoekt het PPaK dit werkjaar de menselijke lustbeleving en de genotsdimensie die de psychoanalyse van bij haar ontstaan op de agenda heeft gezet. “De mens is een genietend wezen, benadrukt Billiet. Wezenlijk is niet zozeer dat hij rechttop loopt — homo erectus —, dat hij kan nadenken — homo sapiens —, nee, wezenlijk is dat hij een lichaam heeft dat geniet, een lichaam dat ‘genietende substantie’ (*substance jouissante*) is zoals Lacan het formuleert.”

Interessant aan de lezing van Billiet is dat ze

1. Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, psycholoog, vic.everaert@skynet.be

2. Weergave van een deel uit het interview, afgenomen door De Ceulaer, J., en verschenen onder de titel ‘Beroemdheden die getuigen over hun angststoornis of depressie zijn erg belangrijk’. In *De Morgen*, 2 maart 2019.

3. Mortier, E. Een echte weg lijkt er voor het leven niet te zijn. In memoriam voor schrijfster/filosofe Patricia de Martelaere. In *De Morgen*, 11 maart 2009.

ontleedt hoe *anders* er vandaag, vanuit een specifieke tak van de wetenschap, naar de mens gekeken wordt: vormden ‘lust’ en ‘onlust’ essentiële bouwstenen voor Freuds visie op het psychische apparaat, dan confronteert het hedendaagse neurologische paradigma ons met een computerbreinmodel waarbinnen de essentiële factor ‘informatief’ van aard is. Waarmee we in onze rubriek ‘naar PIPOL 9’ aanbeland zijn, verwijzend naar het congres dat onze collega’s van de *Eurofederatie van Psychoanalyse* in juli aanstaande organiseren onder de noemer *Het onbewuste en het brein: niets gemeen.*

De studie van neuronale netwerken lijkt de blik af te wenden, ook wanneer het om verklaringsmodellen van psychopathologie gaat, van de dimensies van levendigheid, lust en onlust die Billiet benadrukte. Men zal een ‘genotscentrum’ weten te lokaliseren in het gigantische netwerk dat het brein vormt, net zoals men dat lokaliseerde voor vele andere menselijke functies — taalvaardigheid, geheugen, motoriek, enz. Men denkt en kijkt in termen van activatie en desactivatie, communicatie, en tracht dit model ook toe te passen op elke vorm van psychopathologie. Wat opvalt in deze paradigma-switch is dat het subjectieve, de overdracht, lust- en onlustbeleving, spreken, kortom het hele conceptenapparaat en instrumentarium van de psychoanalyse in de schaduw komt te staan. We vertaalden een artikel van **Thomas Harding** dat een kritiek formuleert op de neurologische manier van kijken naar een van de meest courante problemen van onze tijd: verslaving.

Net zoals in ons vorig nummer publiceren we ook deze keer een getuigenis van een analyticus (**Daniel Pasqualin**) die zijn analyse beëindigde, en daarover kwam spreken op de laatste studienamiddag School & Passe. Uit de inleiding die op deze namiddag verzorgd werd door **Lieve Billiet**, trok een zin onze aandacht, zeker in het licht van wat we daarnet kwamen te vertellen over het belang van de casus: “De analyse stelt geen ‘juiste verbinding’ in het vooruitzicht. Ze is gericht op het reële voorbij de valse, leugenachtige waarheid, ze opent een weg naar de erkenning van het toeval voorbij het geloof in determinatie en lotsbestemming, ze viseert de ‘fixie’ voorbij de fictie”. Pasqualin paste dit gegeven van de ‘fixie’ toe op zijn eigen casus, meer bepaald op de rol die het *denken* voor hem belichaamde: “Het woord geven aan een obsessie is zoals wortelen geven aan een konijn. Als men de kuur niet oneindig wil laten doorgaan, waar alle ruimte door de

genotsvolle gedachten wordt ingenomen, moet men op een gegeven moment couperen”.

Evaluatoren, u weze gewaarschuwd: bijna aan het eind van ons nummer gekomen, publiceren we een mooie casus van onze Ierse en Nederlandstalige collega **Rik Loose**. Sinds kort verzorgen enkele collega’s van de *New Lacanian School* een psychoanalytisch initiatief in Amsterdam, waar o.a. de alledaagse psychose bestudeerd werd. In de casus van Lisa valt het gebrek aan “historische ervaring” op, net als een opmerkelijke verhouding tot haar lichaam: Lisa ervaart op een zeer specifiek moment een disfunctioneren van het gehoorapparaat; het ervaren van emoties valt dan weer op doordat deze lijken te ontbreken. Zo leest ze na aangerand geweest te zijn, verhalen over verkrachtingen, in de hoop te kunnen voelen wat men veronderstelt wordt te voelen na een dergelijk voorval: woede. Hoe de psychoanalyse daarmee aan de slag probeert te gaan, leest u in het verslag van Loose.

Tot slot willen we graag **Luc Moreels** bedanken die verslag uitbrengt van de eerste lezing uit onze lezingencyclus *Hoogdringendheid* met Roger Litten en Erik Mertens.

Terwijl Britse en andere kantiaanse erfgenamen tevergeefs zwoegen om de leugens de wereld uit te helpen, dient de psychoanalyse zich bezig te houden met het reële van het spreekwezen, dat onvermijdelijk met een of andere leugen is verbonden. Vandaar dit nummer. Ik wens u veel leesplezier.

Studiedag 'Psychoanalyse & Singulariteit'

Singulariteit (z.n., v.)

1. eigenaardigheid 2. bizarrerie 3. bijzonderheid
4. zonderling 5. vreemdheid

theorie, kliniek, politiek

& Psychoanalyse

STUDIEDAG 18 MEI 2018

KRING VOOR PSYCHO-
ANALYSE VAN DE NLS

9u30 TOT 17u
ONTHAAL VANAF 9u
AUGUSTIJNENKLOOSTER
ACADEMIESTRAAT 1
9000 GENT

INSCHRIJVEN & MEER INFO
WWW.KRING-NLS.ORG
€60
€45 : DEELNEMERS AAN HET PPAK
€25 : LEDEN VAN DE KRING EN STUDENTEN

SINGULARITEIT ¹

Geert Hoornaert ²

In 1930 noteerde Freud op het einde van *Onbehagen in de cultuur*: “Ik heb getracht het enthousiaste vooroordeel van mij af te zetten dat onze cultuur het kostbaarste is dat wij bezitten of kunnen verwerven”.³ Hij kwam aan te tonen dat elke beschaving, wat ook de idealen zijn waarnaar ze zich richt, en hoe ze ook het samenleven organiseert, een rest produceert. Hij noemde die rest: onbehagen. De bron van dit onbehagen legde hij in het offer dat de drift moet brengen aan de sociale band, offer dat in de overgang van het dierenrijk naar het mensdom voorziet.

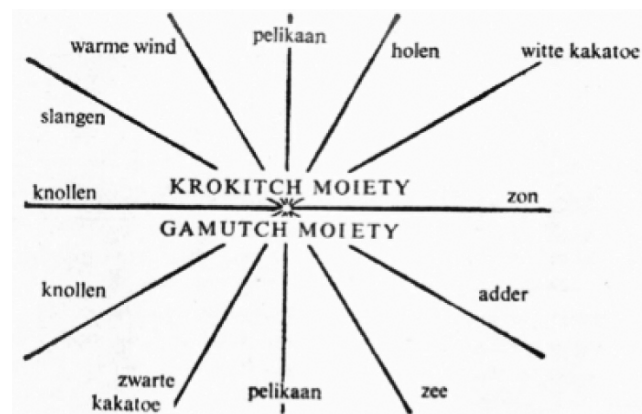
20 jaar later riep Lacan op tot een ‘terugkeer naar Freud’. Er was voor hem één centrale figuur die Freud terug leesbaar kon maken, en die ‘terugkeer’ zou stutten: Claude Lévi-Strauss. Diens structurele antropologie voorzag in de middelen om het begrip ‘cultuur’ uit Freuds *Onbehagen* coherent te definiëren. De vraag naar wat een ‘beschaving’ nu juist is, en welk subject het institueert, zal gedurende een tiental jaren Lacan zijn onderwijs overheersen; vanaf de jaren zestig zal hij de aandacht verplaatsen naar die resten die Freud, onder de term ‘onbehagen’, aan de symbolische operaties van de cultuur koppelde.

Wat Lévi-Strauss ontdekt had in de meest diverse samenlevingen, waren structuren, elementaire structuren. Het centrale kenmerk ervan kan in een axioma worden gegoten. Het luidt als volgt: voor elk element dat in een cultuur wordt opgenomen, geldt dat het classificeerbaar is, en dit volgens wetten die het element overstijgen, en tot de taal behoren. Taal ligt aan de basis van elke cultuur, en taal differentieert, taal classificeert.

Lees of herlees *Het wilde denken*⁴ — waarlijk elk element, of het nu een plant, een dier, een hemellichaam, een boreling of sneeuwvlok

is, wordt, wanneer het door een samenleving uit de natuur worden onttrokken om te gaan functioneren binnen symbolische netwerken, ingelijfd binnen een taxonomie, een classificatie, een inventaris. Deze act van classificeren is niet secundair, ze is de culturalisatie zelf: een element verkrijgt een culturele waarde door haar integratie in een klasse en door haar differentiële positie tegenover een ander element uit dezelfde klasse. De culturele waarde van een trogon (vogel) voor de Dajak in Borneo ligt in de voorspelling van een goede jacht, daar haar noodkreet wordt vergeleken met het gereutel van een gewurgd dier; een arbitraire attributie die slechts betekenis krijgt binnen het systeem van verschillen waarbinnen het moet functioneren.⁵

Aan deze inlijving ontsnapt ook het sprekend wezen niet, en haar inschrijving in de cultuur herleidt haar karakteristieken tot wat situeerbaar is binnen een klasse, en maakt het tot exemplaar. Behoort u tot de clan Slang, helpt Gamutch, van de Australische stam Wotjobaluk? Dan zal u met uw hoofd richting noordoost begraven worden; bent u van clan Pelikaan, helpt Krokitch? Dan zal uw hoofd zuidwestelijk liggen. De toewijzing geldt ook in de andere richting: jij, waarvan het hoofd nu naar het zuiden ligt; uw definitie was om tot de clan Warme Wind te behoren, helpt Krokitch (cf. figuur 1).⁶

figuur 1

Deze particulariteit, die u wordt verleend door uw inschrijving in een klasse, heeft geen complex systeem van eigennamen nodig om genoteerd te kunnen worden; een differentiële behandeling van de haartooi kan bijvoorbeeld volstaan (cf. figuur 2).⁷

1. Lezing gebracht op de studiedag *Psychoanalyse & Singulariteit*, georganiseerd door de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, in het Augustijnenklooster te Gent, op 18 mei 2018.

2. Analyticus met praktijk (AP) van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPAK. Klinisch psycholoog. hoornaert.geert@telenet.be

3. Freud, S. (2006 [1929]). Het onbehagen in de cultuur. In: *Werken*, 9, Amsterdam, Boom, 531.

4. Lévi-Strauss, C. (1962). *La pensée sauvage*, Plon.

5. *Ibid.*, 73.

6. *Ibid.*, 78.

7. *Ibid.*, 227.

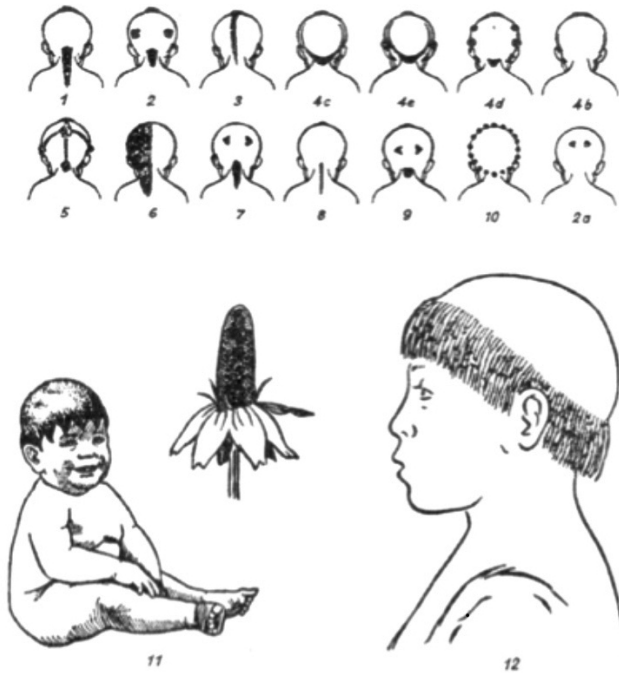

Fig. 9.—Haarsnit van de Osage en Omaha kinderen van verschillende clans. 1. Kop en staart van de eland.—2. Kop en hoorns van de bison.—2a. Hoorns van de bison.—3. Profiel van een zich tegen de hemel aftekenende bisonrug.—4b. Berekop.—4c. Kop, staart en lijf van kleine vogels.—4d. Schild van de schildpad met kop, poten en staart.—4e. Kop, vleugels en staart van de adelaar.—5. Windrichtingen.—6. Behaarde flank van de wolf.—7. Hoorns en staart van de bison.—8. Kop en staart van het hert.—9. Kop, staart, opkomende hoorns van de jonge bison.—10. Slangentanden.—11. Maisbloemen.—12. Met drijvende algen omgeven rots. (Naar La Flesche 4, pp. 87 en 89).

figuur 2

Kan een cultuur, dat elk element klasseert tussen de pool van het universele (als som van particulariteiten) en het particuliere (als element van het universele) haar natuurlijke grenzen overschrijden om een *singulariteit* in haar veld op te nemen? Kan ze verder gaan dan een particuliere definitie, en een extreme individuatie in haar structuur integreren? Lévi-Strauss verwerpt deze mogelijkheid. De als een maïskroon geknipte haren van het kindje *betekenen* de plaats van het kind in het systeem: het is zijn particuliere naam, die hem door zijn clan wordt toegewezen. Deze naam betekent niets méér dan het formele gegeven dat ze verschilt van andere namen. Singuliere namen, échte eigennamen, waarbij de naam niet langer naar een toebehoren verwijst, maar naar een singulariteit, een niet-toewijsbaar iets aanwijst, kunnen geen plaats innemen binnen een classificatie; deze vereist immers de gemeenschappelijke trek. Eigennamen, die inderdaad op de onderste grens van het classificatiesysteem liggen, kunnen die grens niet overschrijden, want achter deze drempel kan niet langer geïnclassificeerd worden, noteert Lévi-Strauss.⁸ Of nog: alles wat voorbij het niveau van de eigennaam ligt heeft geen enkele classificatie meer nodig

8. *Ibid.*, 222.

— *weliswaar niet absoluut, maar binnen een cultureel systeem.*⁹ Eens een systeem van namen al haar elementen kan classificeren, is een cultureel systeem voldaan.

Laat ons daar het volgende uit afleiden: er is onbehagen *voor* de cultuur indien een singulariteit de classificatie komt te verstoren; en er is onbehagen *in* de cultuur voor elke singulariteit, daar een cultuur geen enkele plaats voor singulariteit kan voorzien.

Lacan zal Lévi-Strauss daarin volgen. Het door de cultuur geïnstitueerd subject is “de knecht van een discours in wiens universele beweging zijn plaats reeds bij zijn geboorte ingeschreven is, al was het maar onder de vorm van zijn eigennaam”.¹⁰ De enige ruimte voor het subject, is de particuliere wijze waarop het zich invoegt in de structuur, middels een symptoom. Lévi-Strauss had aangetoond dat elke opname van een natuurlijk element in een universum van taal via de classificatie verloopt. De eerste kliniek van Lacan beantwoordt aan dit schema: de overgang van een natuurlijk individu naar een sprekend subject verloopt middels haar inschrijving in een klasse: neurose, psychose of perversie. De classificatie van particuliere subjecten onder een universele operator — die wij, lacanianen (we klasseren onszelf ook!), de Naam-van-de-Vader noemen — heet ‘kliniek’.

Dit klinkt abstract, het is nochtans concreet. “In 2005”, lezen we een maand geleden in de krant, “meldde zich een patiënte op het spreekuur van psychiater D. Denys. [...] De vrouw was geobsedeerd door geluiden en gaf aan dat ze agressief werd, telkens als mensen om haar heen gingen niezen. Denys moest de dame onverrichter zake weer naar huis sturen: over een dergelijke stoornis stond in zijn psychiatrische handboeken niets vermeld. Maar drie jaar later kwam een andere patiënte bij hem met een gelijkaardig verhaal. Ze vertelde extreme walging te voelen bij de ademhaling van haar partner. Denys begreep toen dat het op zich onschuldig verschijnsel [...] in uitzonderlijke gevallen kan doorslaan naar een psychiatrische aandoening. Hij legde zich toe op wat inmiddels *misofonie* is gaan heten, potjes-grieks voor ‘klankhaat’.”¹¹

9. *Ibid.*, 285.

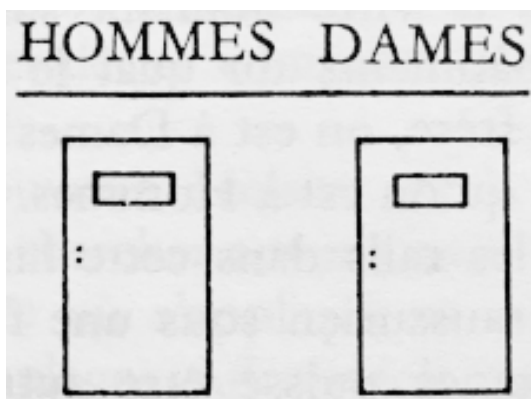
10. Lacan, J. (1966 [1957]). L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud. In *Écrits*, Paris, Seuil, 495.

11. Van Den Eynde, H. (28 maart 2018). Stilte, alstublieft! ik lijd aan klankhaat. In *De Standaard*.

Dit *fait divers* toont ons wat kliniek is; de ruimte waarbinnen een subjectief fenomeen enkel opgenomen wordt indien er *minstens twee* gevallen van het fenomeen getuigen. Indien het fenomeen zich niet laat vertalen als particulariteit, indien het niet kan ingeschreven worden binnen een reeds bestaande klasse, indien de casus geen exemplaar, maar een singulariteit is, dan is ze voor de kliniek onbestaand. Diagnostiek kan de singulariteit enkel miskennen.¹²

Keren we nog even terug naar Lévi-Strauss, en naar de symbolische implicaties van een toewijzing tot een categorie, tot een klasse: deze toewijzing geeft op subjectief niveau aanleiding tot symbolische vertakkingen, die al snel beginnen woekeren. Op de Banks-eilanden doet een zwangere vrouw een wandeling. Haar oog valt op een kokosnoot, op een bepaalde plant, of op een dier dat haar pad kruist. In het dorp zal men haar vertellen dat haar kind aan dit dier of die plant is gekoppeld, en onmiddellijk treden een reeks voorschriften, verplichtingen en taboes in werking, die ook het kind zal moeten respecteren.¹³ Vanuit deze dwingende effecten, en met de betekenaars die de toewijzing tot een klasse vergezellen, gaat de neuroticus zijn individuele mythe uitbouwen, die een subjectieve replek vormt op wat hem determineert. Deze neurose is dan een soort revolte tegen de plaats die hem door het systeem wordt toegewezen, maar die revolte drukt zich uit in de termen van het systeem.

Laat ons dit illustreren met Lacan zijn schema van de *urinaire segregatie* uit *L'instance de la lettre* (cf. figuur 3)¹⁴.

figuur 3

12. Miller, J.-A. (2008-2009). *L'orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse*. Enseignement prononcé dans le cadre du département de l'université Paris VIII. Niet gepubliceerde les van 12 november 2008.

13. Lévi-Strauss, C. (1962). *O.c.*, 102.

14. Lacan, J. (1966 [1957]). *O.c.*, 499.

Wanneer de cultuur de natuurlijke plasdrang in de publieke ruimte moet organiseren, eist ze van het subject dat het de eigen seksuele singulariteit onderwerpt aan een extreem gereduceerde distributie van differentiële betekenaars: man of vrouw. Wil u plassen, dan moet u zich vooreerst identificeren, u in een klasse situeren, uw singulariteit inruilen voor een vooraf gegeven identificatie. Het systeem voorziet in een zeer kleine marge van subjectief protest. Een kliniek van de urinaire segregatie zou als volg kunnen luiden: een neuroticus zal zich van deur vergissen — lapsus; de psychoticus zal eerder eisen dat een derde deur wordt voorzien — revendicatie. Maar de termen van het subjectief protest zijn niet singulier, het protest moet de taal van het systeem spreken.

We zouden kunnen stellen dat de inzet van een analyse erin bestaat een spreken mogelijk te maken dat zich niet langer uitdrukt in de termen van het systeem der klassen, in de taal van de particulariteit, in de referentie naar de norm, de clan of de afstamming, maar een radicaal eigen spreken wordt, dat gesepareerd is van die Ander.

Deze operatie vereist van de analysant dat hij de noties van 'particulariteit' en 'universaliteit', waarin de muur van de taal hem opsluit, vroeg of laat lost. Dit vergt tijd, en soms veel tijd. Deze notie van universaliteit hangt immers vast aan de logica van de betekenaar zelf, en het subject ondergaat die logica. In 1978, op een aan Aristoteles gewijde colloquium van de UNESCO, zei Lacan het volgende: "De analysant [...] gelooft in het universele, want het is als een particulier individu dat hij zich overgeeft aan de zorgen van wat men een psychoanalyticus noemt." "Hij is gehecht aan de particulariteit van zijn symptoom."¹⁵ Zoals een lid van een stam uit Polynesië zich verbonden voelt met een tapir, daar zijn zwangere moeder het dier kruiste, zal een analysant van zijn afstamming en zijn eigenaam een object maken waaraan hij zich gebonden voelt. Hij komt in analyse, en daar waar hij *alles* zou kunnen zeggen, vloeien de associaties alsmaar weer samen op de familiale geschiedenis, alsof de waarheid van wie hij is in zijn clan ligt, in de particuliere determinatie door zijn soort. Sommige patiënten komen met hun diagnose, en tonen zich eraan gehecht; ze dient de verzuchting van het onbewuste naar een identificatie. Algemener

15. Lacan, J. (2017 [1 juni 1978]). Le rêve d'Aristote. Conférence à l'Unesco. Colloque pour le 23e centenaire d'Aristote. In *La Cause du désir*, 97, Paris, Navarin, 8.

gaat elke patiënt ook spontaan zijn onbehagen afmeten aan de norm van zijn klasse; te angstig, te geremd, te dik, een te slechte vader, een te onzekere vrouw.

Uw patiënt singulariseert dus niet spontaan, hij particulariseert. Maar waarom nemen onze patiënten deze omweg van de vergelijking in die zogenaamde zoektocht naar zichzelf? Waarom refereren ze zich aan een norm, terwijl deze enkel afwijking en gebrek introduceert? En waarom geloven ze spontaan in de Geestelijke Gezondheid? Omdat ze dromen, zei Lacan, en hun droom is die van Aristoteles. Wat ze ondergaan, is het talig syllogisme van het universele. En het is hierin dat de analyticus, die dit fenomeen natuurlijk heeft te onthalen, er toch vroeg of laat in zal moeten tussenkomen. Een analyse kan immers slechts starten wanneer een subject iets bij zichzelf heeft ontwaard en erkend, dat hem voorbij het koppel universeel-particulier voert. We verifiëren dit in de preliminaire gesprekken, en de passage naar de divan volgt deze omslag waar het subject zichzelf niet langer als exemplaar aanschouwt, maar act komt te nemen van iets onvergelijkbaar.

Terug naar Lacan, jaren '50; er is het universeel cultureel systeem, en er zijn de particuliere klassen: neurose, psychose, of perversie. Lacan benadert de kliniek nog vanuit het particuliere.

Dat zal veranderen, en radicaal. Nu hij een coherente definitie van 'cultuur' heeft uitgebouwd, zal hij zich met dit kompas aan de 'resten' van de cultuur wijden. In de jaren '60 staat het object *a* centraal. Dit object situeert zich op de grens van wat nog classificeerbaar is; als 'schijn' heeft het een voet in wat de taal kan inventariseren — anaal, oraal, scopisch, evocatief. Maar het heeft ook een andere, reële helling: als genieting is het een brokje, een rest waarop taal geen vat kan krijgen. De kliniek die hij rond dit object ontwikkelt (kliniek van de angst, de drift, het verlangen) situeert zich op de grens tussen singulariteit en particulariteit — tussen subject en Andere.

Vanaf Seminarie XVIII — *D'un discours qui ne serait pas du semblant* (1971) — tot en met het XXe — *Encore* — wordt Aristoteles de centrale referentie. Lacan doet terug een grote stap: het universele zelf, dat een rest produceert, wordt in vraag gesteld.

Hij gaat de universele propositie 'Voor allen geldt' benaderen als een puur discursieve uit-

spraak, een strikt talige notie¹⁶, een droom waarvan niets garandeert dat ze aan iets reëls raakt. De taal introduceert geen universele en geen klassen, zij introduceert de waan van een fallisch universum en de droom van afgelijnde klassen. Op de 'tout homme est mortel' van Aristoteles gaat hij ironisch repliceren: "tout homard qui a des pinces ne se masturbe pas."¹⁷ Net zoals de affirmatieve universele uitspraak 'elke streep is verticaal' op logisch vlak compatibel is met de negatieve particuliere uitspraak 'geen enkele streep bestaat', is het niet nodig dat de uitspraak 'elke vrouw is gecasteerd' aan enig reële refereert; men zegt maar wat. De gemeenschappelijke noemer van 'alle' beteekenaars is dat ze falen om de substantie van wat ze betekenen missen. Ze verwijzen enkel, en dan nog uitsluitend onderling naar elkaar, eerder dan het ding te vatten. Hun enige universele is dat missen, dat tekort van de referentie; en daar de fallus het symbool is van die referentie die ontbreekt, is er enkel het universele van de fallus. Maar met die wet van het tekort heeft *De* vrouw niets te maken.¹⁸

Die vrouw bestaat niet, als klasse — jullie kennen de stelling. Van daaruit gaat Lacan een "nieuwe logica"¹⁹ uitbouwen, die aan het niet-Al (*pastout*), die de aristotelische logica omzeilt (*élude*²⁰), haar plaats geeft. "Toute cette *pan*-talonnade [klucht, fratsenmakerij] de la logique formelle est lié à l'idée qu'Aristote se faisait de la femme."²¹ De repliek van een vrouw op het *pan* is *mè pantes*²²: alles, maar dat niet — of nog, *un dire que non*²³, objectie waarin Lacan de wortel van het symptoom situeert. In die beweging gaat alles, wat tot het classificeren, het opdelen, het categoriseren behoort, in elkaar storten.

Bekijken we nogmaals figuur 3, de tabel van de particulariteiten uit *Instance de la lettre*. En bekijken we nu figuur 4, de tabel van de seksuering uit Seminarie XX²⁴.

16. Lacan, J. (2007 [1971]). *Le Séminaire, livre XVIII, D'un discours qui ne serait pas du semblant*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 109.

17. Lacan, J. (2011 [1971-1972]). *Le Séminaire, livre XIX, ...ou pire*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 14.

18. Lacan, J. (2007 [1971]). *O.c.*, 107.

19. Lacan, J. (2011 [1971-1972]). *O.c.*, 19.

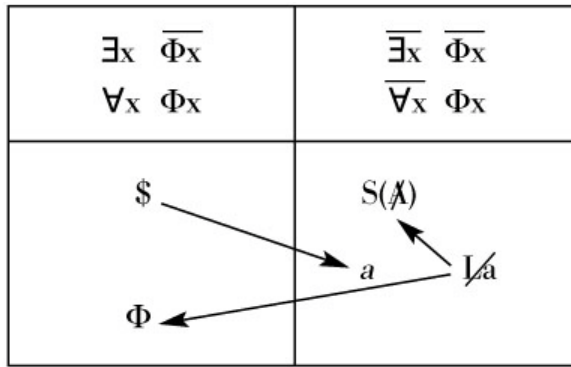
20. *Ibid.*, 13.

21. Lacan, J. (2007 [1971]). *O.c.*, 155.

22. *Ibid.*, 14 & Lacan, J. (2011 [1974]). *Le Troisième*. In *La Cause freudienne*, 79, Paris, 16.

23. Lacan, J. (2011 [1971-1972]). *O.c.*, 202.

24. Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire, livre XX, Encore*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 73.

figuur 4

Niets blijft op zijn plaats, geen enkele klasse blijft in zijn cabine, de drift overschrijdt de plaats die de betekenaar haar wil toewijzen. Er is geen *verband* tussen de twee sekse, want één sekse is geen klasse. Het schema illustreert niet langer de culturele distributie der geslachten, ze schrijft het universele onbehagen die de reële kern van de seksuele ontmoeting uitmaakt. Tegenover dit onbehagen verwordt de cultuur tot een rest, een poging tot pacificatie en sublimering van een onmogelijke. De freudiaanse termen zijn omgekeerd: onbehagen in de cultuur, zeker; maar vooreerst: opbouw van de cultuur vanuit het onbehagen.

In die val van de klassen opent zich wat Jacques-Alain Miller “de afgrond van het singuliere”²⁵ noemde. Het symptoom is niet langer enkel een classificeerbare particulariteit — het is wat radicaal buiten elk universum valt en in een terugbeweging indexeert dat de notie van universum slechts schijn is, ‘blabla’. Alle mensen zijn sterfelijk?²⁶ Neen, zegt Lacan; dit universele is geen feit, het is zowel een geloof als een droom, en een bevel — als er zich rond de dood al iets universeels realiseert, is het *het onsamenvattend geklets*²⁷ erover. Een geloof? Natuurlijk. Daar er geen weten mogelijk is over de dood kunnen we er enkel in geloven, te zeggen: erover twijfelen. Intiem leeft ieder met het idee dat hij misschien een uitzondering zal vormen. Maar tevens mag deze idee geen zekerheid worden: er is niets verschrikkelijker dan zich gedoemd te weten om eeuwig te moeten leven.²⁸ En dus droomt de mens dan maar ster-

felijk te zijn. Er is geen enkel universele, voegt hij daar in *L'Étourdit* aan toe, dat zich niet herleidt tot het mogelijke, de dood inclusief; deze is uiteindelijk altijd enkel maar een mogelijkheid. Wie beslist over de universaliteit van de dood? Wie durft iets poneren dat niet gegrond kan worden, maar dat men maar moet aannemen? Een Meester, antwoordt hij. Het universalisme is een filosofie van de Meester.²⁹

Wat is dan voor ons een casus en een kliniek? De psychoanalyse heeft zowel haar kliniek als haar casuïstiek; wat haar concrete oriëntatie betreft, viseert ze het punt waar haar casuïstiek de kliniek achter zich laat. We hanteren particuliere noties, zeker; we zeggen wel eens dat er drie generaties nodig zijn om een psychose te produceren; of dat het kind het symptoom van het ouderlijk koppel erft, zeker. We spreken dan over het deel van het symptoom dat uw moeilijkheid in uw leven tegenover de Andere identificeert. Maar in elk symptoom huist er ook een heel singuliere wijze van verlangen en genieten, die buiten elke categorie valt, zich niet uit de structuur laat deduceren, en niet voor de stamboom werkt. Voor Lacan incarneerde Joyce dit extreme punt waarnaar een analyse zich moet oriënteren; “C’est en tant que l’inconscient se noue au sinthome, qui est ce qu’il y a de singulier chez chaque individu, qu’on peut dire que Joyce s’identifie à l’*individual*. Il est celui qui se privilégie d’avoir été au point extrême pour incarner en lui le symptôme, ce par quoi il échappe à toute mort possible.”³⁰ Overheen het *subject* en het *spreekwezen* ligt de *individual*, een reële kern van het subject die niet langer opdeelbaar is.

Deze kern is een erotiek, een montage van genieten en verlangen die voor elkeen singulier is, die zich niet laat deduceren uit de structuur, uit een syllogisme, maar berust op contingente ontmoetingen die uit elke structurele determinatie *vallen*.

In hetzelfde jaar van Freuds *Onbehagen* schreef André Jolles zijn *Eenvoudige vormen*.³¹ In dit philo-morfologisch essay poogt hij een aantal talige vormen — legende, sage, mythe, raadsel, spreuk, memorabile, sprookje, grap maar ook: casus — te definiëren. “De casus is dat wat niet

25. Miller, J.-A. (2008-2009). *O.c.* Onuitgegeven les van 17 december 2008.

26. Voor een kritiek op de minorpremissie: *Socrate est un homme*, zie: Lacan, J. (2005 [1975-1976]). *Le Séminaire, livre XXIII, Le Sinthome*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 14 & Laurent, E. (2001). Le nom de jouissance et la répétition. In *La Cause freudienne*, 49, 24-25. Voor een kritiek op de conclusie van het syllogisme, *Socrate est mortel*: Miller, J.-A. (2008-2009). *O.c.* Onuitgegeven les van 17 december 2008.

27. Lacan, J. (2017 [1 juni 1978]). *O.c.*, 8.

28. Lacan, J. (1981 [13 oktober 1972]). Jacques Lacan à Louvain.

In *Quarto* n°3, 8.

29. Lacan, J. (1973). *L'étourdit*. In *Scilicet* 4, 7.

30. Lacan, J. (2005 [1975-1976]). *O.c.*, 168.

31. Jolles, A. (1972). *Formes Simples*. Paris, Ed. du Seuil. (*Eenvoudige vormen*, Delft, Eburon, 2009). Het werk vond weinig weerklink in ons taalgebied, maar werd geprezen door o.a. Aby Warburg, Carlo Ginzberg, Huizinga, Victor Klemperer en Umberto Eco.

door de norm kan geëvalueerd worden, maar de norm als inadequaats evalueert”; “de casus is de plaats van een versnippering der normen”; “de vorm casus is wat een vraag stelt die niet door de norm kan beantwoord worden, en een verplichting tot een beslissing oplegt, zonder zelf de beslissing te bevatten”; “ze is wat de speciale taal van een evaluatie-universum doet stotteren”. Ik verwijs u naar zijn tekst voor een aantal mooie voorbeelden.

Een casus *valt* uit elk universum — de etymologie van de term verwijst naar die val. Ze is, zoals Eric Laurent het schreef “de bewerkstelliger van de ontbinding van alle classificerende talen.”³² Het verschijnen van een singulariteit in de kuur is altijd verrassend: we hebben er immers geen concept voor. Indien die verrassing uitblijft, en we in iemands spreken enkel een *voorbeeld* van de menselijke diversiteit onderkennen, dan hebben we de singulariteit gemist. In het opduiken van een singulariteit — *instant de voir*, zegt Jacques-Alain Miller³³ — wordt plots de ijdelheid van de communicatie, van het uitwisselen, belicht. Tegenover die singulariteit biedt het ‘hou van uw naaste zoals van uzelf’, dat Freud resoluut van tafel veegde, geen moreel kompas; het impliceert immers dat men zijn naaste het privilege³⁴ van een afgrondelijke singulariteit ontzegt.³⁵

Aristoteles was gewiekst (*futé*), zei Lacan, hij wou niet dat het singuliere een plaats zou innemen in zijn logica.³⁶ Voor Lacan was het duidelijk dat Aristoteles geen dupe was van zijn ‘universele’; hij wist heel goed dat het uitsluiten van de *ousia*, de in de genieting gegrepen levende substantie, die zo centraal staat in zijn biologie, de voorwaarde vormde om zijn logica van het universele te gronden. Met singulariteit construeert men immers geen logica. Maar deze verwerping heeft extreem verreichende gevolgen gehad, die reeds bij zijn leerling,

Alexander de Grote, zichtbaar werden: indien Aristoteles hem het *niet-Al* dat het bestaan van elk universum ontkent, had onderwezen, dan had deze gelachen met zijn eigen ambitie om een Imperium te stichten.

“Il m’a plu de relever qu’Aristote y fléchit, curieusement de nous fournir les termes que je reprends d’un autre déduit. Cela n’eût-il pas eu son intérêt pourtant qu’il aiguillât son Monde du *pastout* à en nier l’universel? L’existence du même coup ne s’étioilait plus de la particularité, et pour Alexandre son maître l’avertissement eût pu être bon: si c’est d’un ab-sens comme-pas-un dont se nierait l’univers que se dérobe le *pastout* qui ex-siste, il aurait ri, tout le premier c’est le cas de le dire, de son dessein de l’univers ‘empirer’”.³⁷

Maar het Imperium kwam, en oorlogen in naam van het universele of de particulariteit zijn sindsdien niet meer van de scène van de wereld weg te denken. Deze scène wordt sinds Aristoteles beheerst door een ethiek van Meesters, wat op elk bestaan een totaliserende greep doet wegen.³⁸ “Had het niet zinvol geweest dat Aristoteles zijn Wereld in de richting van het *niet-Al* leidde? Het bestaan zou meteen niet langer verbleekt worden tot particulariteit”, noteerde Lacan, en die notatie heeft bijna iets melancholisch...

Indien geen universele een plaats kan bieden aan een singulariteit, dan kan omgekeerd een singulariteit universele waarde hebben — maar nooit voor de Meester. Ook dat leerde ons de recente episode De Block, en het zal bevestigd worden in de verachtelijke toekomst die aan de psy-beroepen gereserveerd wordt.

32. Laurent, E. (2011 [2009]). *Semblants* en sinthoom. In *iNWiT 7*, Tijdschrift voor Psychoanalyse van de NLS, 219.

33. Miller, J.-A. (2008-2009). *O.c.*

34. Miller, J.-A. (2007 [1999]). Un divertissement sur le privilège. In *La Cause freudienne* 65, 157.

35. Dit leidt de analyse naar een concept van de ‘allen’, dat zich niet refereert aan een gesloten universum; naar een concept van ‘ketterij’, dat zich niet refereert aan een orthodoxie; naar een concept van veralgemeend ‘privilege’, dat losstaat van een Ideaal van gelijkheid; naar een concept van ‘uitverkorenheid’ dat niet refereert aan een hiërarchie van *mérites*. Maar ook: naar een concept van de Eén, dat niet samenvalt met het autisme; een concept van singulariteit dat niet insulair is; een concept van het sinthoom als nieuw punt van waaruit de Ander kan worden ontmoet, en vorm geeft aan een samenleven dat niet vooraf geordend wordt vanuit een Ideaal, maar op concrete impasses antwoorden zoekt vanuit een *savoir-faire*.

36. Lacan, J. (2005 [1975-1976]). *O.c.*, 14.

37. Lacan, J. (2001 [1973]). L’Etourdit. In *Autres écrits*, Paris, Seuil, 469.

38. Cf. Freuds commentaren op de ‘orde’ in *Het onbehagen in de cultuur*: het subject moet zich aan “hemelse voorbeelden” spiegelen (Freud, S. (2006 [1929]). *Werken*, 9, Amsterdam, Boom, 488).

(SCHIJN VAN DE) SINGULARITEIT, VRIJHEID EN DEMOCRATIE ¹

Erik Mertens ²

Vrijheid als object-oorzaak en object-doel van het neoliberalisme

Hoe belangrijk het vrijheidsbegrip is voor het neoliberalisme bewijzen de hoofdwerken van de twee bekendste ontwerpers ervan, namelijk Friedrich von Hayek (1899-1992) en Milton Friedman (1912-2006).

Hun werk toont ons meteen ook de januskop van de vrijheid: aan de ene kant beangstigend als (reëel) oorzakelijk object, aan de andere kant geïsoleerd als (symbolisch-imaginair) doelobject.

Het hoofdwerk van Friedrich von Hayek, *The Constitution of Liberty*, werd o.a. het lijfboek van Iron Lady Margaret Thatcher. Maar ook generaal Pinochet was enthousiast en eerde Hayek na zijn neoliberale revolutie door de nieuwe grondwet van Chili te benoemen als “The Constitution of Liberty” naar het bekende boek van de econoom.

In het hoofdwerk van Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, wordt de verhouding tussen markt en staat voorgesteld als een absolute tegenstelling tussen vrijheid en slavernij. In navolging van Ronald Reagan prees het Amerikaanse congres hem na zijn dood dan ook als “een van de grootste voorvechters ter wereld van de vrijheid”³. Het was deze “Freedom Man” die samen met zijn Chicago Boys generaal Pinochet ervan bleef overtuigen dat een noodzakelijke shocktherapie vereist was in zijn land om de breuk met het verleden radicaal genoeg te kunnen doorvoeren, om de staatsbemoedeningen volledig op te ruimen en de *vrije* markt te laten regeren.

De constitutie van de vrijheid betekent voor beide denkers inderdaad niets anders dan het uit de weg ruimen van elke interventie in de

kapitalistische markt.

Het belangrijkste verschil tussen het neoliberalisme (vanaf de jaren '70-'80) en het traditionele liberalisme van denkers zoals Adam Smith en John Stuart Mill bestaat hierin dat het niet alleen pleit tegen interventies in de markten, maar vooral dat nieuwe markten ook actief moeten worden gecreëerd in gebieden waar die vroeger niet bestonden, zoals bijvoorbeeld in de gezondheidszorg, het onderwijs, de cultuur, enz. Het is precies op dat punt dat de nieuwe biopolitiek en het neoliberalisme hand in hand gaan⁴, en het is ook net in deze neoliberale sfeer dat de vrijheid als een fantasmatische heilige koe centraal staat. Paradox: des te scherper het daarop inzet, des te repressiever het wordt. “Daarom kunnen we het neoliberalisme beter repressief liberalisme noemen”, schrijft Pascal Gielen.⁵

Het doelobject van het liberalisme is altijd de vrijheid van de mens geweest, en dan wel liefst zo universeel mogelijk: kernnotie van het liberalisme is niet het volk, maar wel de mensheid. Maar precies vanuit dit universeel-humanistische perspectief durft het neoliberalisme, dat in onze eeuw zo hegemoniaal is geworden, zijn eigen ideaal niet meer in de ogen kijken, want in werkelijkheid duikt de menselijke vrijheid blijkbaar steeds weer op als een spook, als een reëel gevaar dat niet thuishoort in het plaatje. En dus dient het zijn macht telkens weer verder te verfijnen, verdiepen en uit te breiden om het spook alsnog te domesticeren zodat het op een juiste (lees: liberale) wijze gebruik leert maken van zijn vrijheid.

Met andere woorden, de vrijheid is niet alleen het doelobject van de neoliberale politiek, maar ze is tegelijk ook haar grootste angstobject.

Het reële van de vrijheid en de singulariteit van de mens jaagt de kapitale obsessie voor de meetbaarheid immers de stuipen op het lijf. Daarom moeten deze weerbarstige elementen via een oeverloos aantal controle-instrumenten worden beteugeld, bedwongen en geherformatteerd tot een “liberale vrijheid” die wel in het plaatje (van haar ideologie) past.

Dit is een redelijk magische operatie. Aan de hand van goed uitgekende managertrucs wor-

1. Lezing op de studiedag *Psychoanalyse & Singulariteit*, georganiseerd door de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, in het Augustijnenklooster te Gent, op 18 mei 2018.

2. Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*. Klinisch psycholoog. erikmertens@scarlet.be

3. Achterhuis H. (2012). *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam, Reminiscat, 240.

4. Daarom wijdde Michel Foucault in het cursusjaar 1978-1979 zijn collegereeks over de *geboorte van de biopolitiek* voornamelijk aan het neoliberalisme: Foucault, M. (2004 [1978-1979]). *Naissance de la biopolitique. Cours au collège de France, 1978-1979*. Paris, Seuil/Gallimard.

5. Gielen, P. (2013). *Repressief liberalisme. Opstellen over creatieve arbeid, politiek en kunst*. Amsterdam, Ars & Politica, 9.

den wij immers allen omgetoverd tot vrije, zelfstandige, rationele, creatieve ondernemers die hun eigen leven in de hand hebben en die hun eigen weg naar het geluk kunnen volgen. Dat is het doel van de bestuurstechnologie die erop uit is om nieuwe vrijheden te garanderen die noodzakelijk zijn voor haar liberale, op maximale groei en winst gerichte, economie.

Maar de singulariteit van dit liberale individualisme (van het *empowerende zelfleiderschap of eigenaarschap* en van het succesvolle “*make your own life!*” dat eruit moet resulteren) is allerminst dezelfde als de singulariteit waarover wij, vanuit de Lacaniaanse psychoanalyse, spreken.

In onze psychoanalytische praktijk oriënteren we ons eerder op het angstobject van het neoliberalisme, namelijk op een reële singulariteit die aan het meten ontsnapt – een reële dat niet door het (symbolisch-imaginaire) universele kan worden gevat.

Ethisch-politiek beschouwd ligt de erkenning van deze “ratage”, misslag of vergissing (van de waarheid) ten aanzien van het reële volgens ons trouwens aan de basis van de democratie.

Krak in het Universele en democratie

“C’est par le malentendu universel que tout le monde s’accorde.” Deze mooie zin van Charles Baudelaire fungeert als moto van het boek *The Democratic Paradox* van de Belgische politicologe Chantal Mouffe.⁶

Ten eerste verstaan we elkaar precies omwille van de constitutieve splijting in het universele dat elke perfecte overeenstemming of harmonie onmogelijk maakt. De waarheid laat zich niet volledig overbrengen: “de woorden ervoor ontbreken. Het is zelfs door deze onmogelijkheid dat de waarheid aan het reële vasthangt.”⁷

Ten tweede, zorgt het tekort in de Ander ervoor dat we ons ook met onze lichamelijke substantie, d.w.z. met onze passies en genot, verknoepen met de ander om voor een hoogst precaire, maar noodzakelijke (collectieve) identiteit te zorgen. Denk in dit verband aan Freuds *Massapsychologie en Ik-analyse*.

“Il n’y a pas d’Autre de l’Autre”. Met die formule benoemde Lacan in 1959 “het grote geheim van de psychoanalyse”⁸, maar ruimer

6. Mouffe, C. [2009 (2000)]. *The Democratic Paradox*. London, Verso.

7. Lacan, J. [1990 (1973)]. *Televisie*. Leuven, Acco, 32.

8. Lacan, J. [2005 (1958-59)]. *Le Séminaire 1958-1959, Livre VI: Le désir et son interprétation*. Paris, éditions de la Martinière, 353.

is het een formule die meteen ook de kern van de democratie blootlegt.

Dat er geen Ander van de Ander bestaat, betekent “dat er geen enkele betekenaar bestaat die een garantie vormt voor de concrete reeks van om het even welke manifestatie van betekenaars”⁹. Ook al verlangt het (cartesiaanse) subject niets liever dan een (waarheids)garant die zekerheid biedt, de Ander is niet in staat die te geven, tenzij in de vorm van een onuitputtelijke reeks (contingente) toevoegingen (A’, A”, A””, enz.)

“Democratie”, stelt Jacques-Alain Miller verder, “is niets anders dan Lacans betekenaar van het tekort in de Ander, die zegt: Ik ben de betekenaar van het feit dat de Ander een gat in zich heeft.”¹⁰ Democratie is m.a.w. “een veld gestructureerd door de betekenaar van het tekort in de Ander, waarin het subject de pijnlijke ervaring opdoet dat de waarheid niet één is”, waarin de waarheid zich alleen maar in de verscheurdheid laat kennen.¹¹

Aan de basis van de democratie ligt m.a.w. de erkenning van een fundamenteel tekort in de universele grote Ander.

Claude Lefort zag het als volgt: het einde van het Ancien Régime door de Franse revolutie benoemde hij als “de dood van de onsterfelijkheid”¹². Samen met het sterfelijke lichaam van Lodewijk XVI ging ook het onsterfelijke lichaam van het koningschap en koninkrijk ten onder, dat verbonden was aan een door God gegeven (transcendente) absolute orde.

“De samenleving van het Ancien Régime stelde zich haar eenheid en haar identiteit voor als eenheid en identiteit van een lichaam – een lichaam dat werd afgebeeld in het lichaam van de koning.”¹³ Met het wegvallen van dat absolutistische lichaam is een lege plek tot stand gekomen. En precies die *lege* plek van de macht (en waarheid) in het Symbolische maakt de democratie mogelijk.

Tegenover de totalitaire voorstellingen van het éne lichaam van het Ene volk, staat de radicaal democratische erkenning van het feit dat verdeeldheid, spanningen en conflicten constitutief zijn voor de samenleving.¹⁴

9. Lacan, J. *Ibid.*, 441; Miller, J.-A., Lacan, J. (2013). *Het grote geheim van de psychoanalyse*. Extra editie Inwit, 58.

10. Miller, J.-A., geciteerd in: Stavrakakis, Y. (2007). *The Lacanian Left: Psychoanalysis, theory, Politics*. State University of New York Press, 276-277 (onze vertaling).

11. Miller, J.-A. (2002). Intuitions Milanaises [1], *Mental* 11, 13 (onze vertaling).

12. Lefort, C. (2016). *Wat is politiek?* Boom/Amsterdam, 15.

13. Lefort, C. *Ibid.*, 47-53.

14. Wat deze radicaal democratische opvatting betreft (over de

Dat betekent echter dat een democratische samenleving in wezen “ongrijpbaar” en heel onzeker blijft. Wat is ingesteld, is nooit vaststaand, de ervaring van verdeeldheid is onvermijdelijk geworden en de zoektocht naar identiteit oneindig.

Het is een maatschappijvorm die zichzelf in stand houdt door een onafgebroken in vraag stellen van zijn eigen institutionele structuren en machtsrelaties. Macht kan enkel tijdelijk worden uitgeoefend in contingente praktijken. Er is geen wet die voor altijd gefixeerd kan worden.

De basis van de democratie ligt juist in de leegte waarin het fundament steeds moet worden gezocht, net zoals het gedeelde subject in de kern van de Ander telkens weer een gat terugvindt. Democratie kan worden gedefinieerd als “een regime dat juist probeert *in het reine te komen* met de uiteindelijke mislukking om zichzelf te gronden in plaats van deze [mislukking] te verdringen of verwerpen.”¹⁵

Postpolitieke democratie

Telkens weer duikt de bedreiging op van een mogelijke verwerping van dat tekort in het hart van de politieke democratie. Bepaalde totalitaire ideologieën hebben essenties zoals de historische noodzaak ter hulp geroepen, beroep gedaan op een neodarwinistisch fundament of God aangehaald ter verantwoording van hun politieke beslissingen.

In onze tijd zien we dat de dagelijkse orde van het discours binnen het establishment van de neoliberale consensuspolitiek meer en meer een ‘*evidence based policy*’ inroept. “*There is no alternative*” luidt het dogma van het steeds meer naar rechts verschuivende midden. Door dit “TINA” van de consensus wordt het (neo) liberalisme niet meer als (contingent) hegemo-

onophefbare negativiteit aan de basis van onze samenleving, over het reële van het antagonisme, over de constitutieve disharmonie, over de paradox van de vrijheid, enz.), wil ik, in het verlengde van Laclau en Mouffe (Laclau, E. & Mouffe, C. [2014 (1985)]. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London, Verso), graag verwijzen naar de werken van Slavoj Žižek. Zie o.a.: Žižek, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London/New York, Verso; Žižek, S. (1991). *For they know not what they do. Enjoyment as a political factor*. London/New York, Verso; Žižek, S. (1993). *Tarrying with the negative. Kant, Hegel, and the Critique of Ideology*. Durham, Duke University Press; Žižek, S. (1999). *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*. London/New York, Verso; Žižek, S. (2001). *Did Somebody say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)use of a Notion*. London/New York, Verso.

15. Marchart, O. (2007). *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh, University Press, 157-158 (onze vertaling).

niaal, maar als evident beschouwd, als onaantastbaar fundament van onze samenleving, zowel in moreel als wetenschappelijk opzicht.

We merken inderdaad dat politiek-economische keuzes meer en meer als morele keuzes van het “gezonde verstand” worden voorgesteld. In het midden van deze consensus heerst een soort “puritanisme van het goede gevoel”, waarbij een pervers mechanisme speelt: “de eigen goedheid bevestigen door het kwade bij de ander te veroordelen”.¹⁶

In deze postpolitiek (waarin de moraal het van de politiek overneemt) volgt men de universalistische Rede die zijn eigen fundamentele waarheid als moreel superieur en normaal presenteert (en dus haar eigen ideologisch karakter verloochent), en alles wat erbuiten valt als “populistisch” buitenspel zet. Wie de principes van het liberalisme weigert, wordt onmiddellijk als “irrationeel” bestempeld door de universele canon van de Rede die het meesterschap claimt van het fundament van de samenleving.

Waar onze politieke vertegenwoordigers geen alternatief meer zien om in te grijpen op de marktmechanismen, zien we hen niet alleen op postpolitieke wijze beroep doen op de moraal, maar ook op de wetenschap, via een wonderlijk samenspel tussen het kapitalistisch en universitair discours. De “*evidence based policy*” wordt voornamelijk verdedigd door universitaire lakeien van de vrije markt die zich als onafhankelijke experts voordoen.

Politieke keuzes of beslissingen worden handig weggemoffeld door beroep te doen op de “expertise” van zogenaamd onafhankelijke bureaus. In deze postpolitiek van managers en technocraten zien we vandaag overal controle-instrumenten aan het werk die worden ingezet in naam van een zogenaamde “professionalisering”. Geen politiek, maar een zogenaamde wetenschappelijke expertise zorgt voor de audits, evaluaties, personal coaching, monitoring, consultancy’s, enz.

De meetbaarheidsobsessie van het kapitalisme (dat alleen maar wil groeien) levert ons als burgers over aan een ontzaglijke hoeveelheid kwantitatieve meetinstrumenten. Competenties, evaluaties, outputmetingen, enz., worden in overzichtelijke grafieken vastgelegd, samen met nauwkeurige elektronische berekeningen van de agenda’s. Bedrijven steken hun flexibele werknemers in allerlei werkgroepjes om over

16. Mouffe, C. (2008 [2005]). *Over het politieke*. Kampen, Klement, 83.

zaken na te denken die kunnen verbeterd worden zodat hun democratische verzuchtingen toch wat gekanaliseerd en geëvalueerd kunnen worden, terwijl externe consultancybureaus intussen vet betaald worden om het beleid uit te stippelen.

In tegenstelling tot de liberale retoriek van deregulering, vrijheid en het terugdringen van de overheidsbureaucratie, stellen we vast dat regelgevingen en controles spectaculair toemen en dat er een nog veel sterkere bureaucratistische macht ontstaat. Auditcontroles worden geprivatiseerd of uitbesteed om de politieke keuze ervoor te verdoezelen.

Het neoliberale beleid staat heel wantrouwig t.a.v. het gebruik dat iemand van zijn vrijheid zou kunnen maken. Daarom ontwikkelt het “allerhande repressieve meetinstrumenten om de vrijheid meetbaar, beheersbaar en (be)stuurbaar te maken en te houden.”¹⁷ Het dient ons als consument de indruk te geven dat wij zowat alles vrij kunnen kiezen, terwijl we de facto serieel gestandaardiseerde logica's volgen.

We dienen ons in de eerste plaats bewust te worden van onze individuele keuzevrijheid. Leer uzelf evalueren betekent hier: leer uzelf kennen als rationeel kiezende *homo psychologicus* en *homo economicus* die de touwtjes in handen heeft en in staat is tot zelfmanagement of zelfdesign.

Geen patiënten meer, zoals er ook geen leerlingen of studenten meer zijn, geen cultuurliefhebbers, kunstenaars, werklozen, daklozen of wat dan ook, maar ondernemers en tegelijk klanten van het eigen liberale geluk. Het individualisme dat hieruit voortvloeit, volgt in schijn een *causa sui* principe — iedereen bepaalt op zijn eigen manier en vanuit zichzelf als oorzaak hoe hij zalig zal worden — maar volgt in werkelijkheid niets anders dan de grote, ongrijpbare Ander van de neoliberale ideologie.

Paradoxaal genoeg wordt op die manier, zowel in de profit- als in de non-profit-sector, een uniformiteit opgelegd aan alle singuliere atomen, die daardoor meteen hun eigenheid verliezen. Deze worden immers omgetoverd tot calculerende en te calculeren competentiemachines die inkomsten genereren.

Op dat punt zijn we als liberale individuen in plaats van verschillende singulariteiten plots meetbare, gelijke equivalenten van elkaar

17. Gielen, P. *Ibid.*, 172.

geworden.¹⁸ “Dingen”, schrijft Jean-Claude Milner, inwisselbaar en gelijk. Een imaginaire, onwezenlijke gelijkheid – geen “formele gelijkheid” van sprekende wezens – maar eerder een “gelijkheid van zandkorrels, onbegrensd inwisselbaar want niet van elkaar te onderscheiden.”¹⁹

CGG-Disney-World

Soms kan je moeilijk anders dan eens hartelijk lachen met de manifestaties van de neoliberale geest die door alle sectoren van onze samenleving waart. Satirische programma's dienen vaak gewoon de realiteit te kopiëren om bij de kijker een hilarisch voorstellingscontrast op te wekken.

Maar evengoed dienen we ons toch telkens weer af te vragen hoe ver we ons in de praktijk door die geest kunnen laten besturen.

Enkele jaren geleden was ik een van de gelukkigen die mocht deelnemen aan een zogenaamde denkdag van de geestelijke gezondheidszorg, die — zoals dat hoort — werd uitbesteed aan een extern experts kantoor.

Dit kantoor stuurde twee specialisten op ons af om een hele dag op olijke wijze het Disneymanagement te promoten aan ons, bedienden-psychologen. “Discover the Method behind the Magic with Disney Institute!”²⁰ Tijdens een powerpointuitlegging werd ons meteen duidelijk gemaakt dat wij in dezelfde sector werken als Disney, d.w.z. in de verkoop van immateriële goederen zoals happiness, good feelings, e.d.: de sector van de “belevingsindustrie waarin de emotie centraal staat”.²¹ Daarna werden we — zoals dat hoort — gezellig in werkgroepjes gestopt en elk op een eigen manier voor een uitdaging gesteld om de winstmaximalisatie van ons bedrijf te versterken op diverse punten. Op welke manieren kunnen wij onze klanten nog meer zin doen krijgen in nog meer waren uit onze winkel van geluk? Daar mochten wij dan op speelse wijze over brainstormen om uiteindelijk op het einde van de dag de belangrijkste vondsten van onze creatieve arbeid voor de hele groep van de fusie te komen aanprijzen.

Teamversterkend, corporatistisch samenwer-

18. Gauchet, M. (2002). *La démocratie contre elle-même*. Paris, Gallimard, 22.

19. Milner, J.-C. (2011). *La politique des choses: Court traité politique I*. Lagrasse, Verdier, 30-31. Nederlandse vertaling: *De politiek van de dingen. Korte politieke verhandeling I*. Publicatie verzorgd door de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, 2018.

20. <https://www.disneyinstitute.com/>

21. “Vanuit dit perspectief kunnen ziekenhuizen leren van Disney”. <http://www.fredlee.nl/fred-lee/>

kend intussen. Zelf heb ik bijvoorbeeld minstens een uur gespeeld met tientallen verschillend gekleurde snoepjes, die op de tafel van mijn werkgroepje uitgespreid lagen, om er met behulp van tandenstokertjes een aantrekkelijk autootje van te maken waarvoor ik een hoge prijs zou vragen.

Slotakkoord van deze harmonieuze, toch wel heel sfeervolle dag, vol creativiteit en leven, bestond natuurlijk uit een door iedereen zo graag gewilde zelfevaluatie: hoeveel punten geef je jezelf, van 1 tot 10, op het gevoel dat je aan deze dag overhoudt?

Vraag hoe belangrijk de ketterij is van een buiten aan de aliënatie binnen deze kapitalistische ideologie met haar zo fantastisch innovatieve producties van de wil om te genieten.²²

Geestelijke gezondheidszorg “van zand tot klant”

Maar zo gemakkelijk is dat niet, want niet alleen wij, psychologen, worden meegetrokken in de logica van de consumptiemaatschappij, maar wij worden ook meer en meer gemanaged om onze patiënten om te vormen tot consumenten die zich bewust worden van wat voor hen het goede object of product is.

Als onze patiënten zichzelf vanaf het begin leren definiëren als entrepreneurs (van zichzelf), nog eventjes los van de crisissituatie waarin ze zich misschien bevinden, dan hebben ze (via de door het aanbod gemodelleerde vraag) het recht en de kans om eventueel op korte termijn terug beter te worden.

Daarvoor is o.a. het CAPA-model uitgevonden, dat intussen in meerdere Vlaamse cgg's gebruikt wordt. De vier letters van CAPA staan voor “Choice and Participating Approach”. Deze benadering wordt ingevoerd op basis van metingen door experts die hebben ingezien dat er te lange wachtlijsten zijn, te langdurige

22. In zekere zin kunnen we Lacans ketterij of zijn Joceaanse “être hérétique de la bonne façon” (Lacan, J. [2013 (1975-76)]. *Le Séminaire 1975-1976, Livre XXIII: Le Sinthome*. Paris, Seuil, 15) perfect koppelen aan wat hij in *Télévision* zegt over de analyticus als “un Saint”: “Hoe meer heiligen, hoe meer pret, is mijn principe, ja zelfs de uitweg voor het kapitalistisch discours - wat geen vooruitgang zal vormen als het slechts voor enkelen geldt.” (Lacan, J. [1990 (1973)]. *Televisie*. Leuven, Acco, 32). Zowel de ketter als de heilige (als de analyticus) bevinden zich immers in het veld van de door de kapitalistische markt geproduceerde restafval: “[A] saint is not a producer, but a product of what remains after production: that is, simple trash, refuse, reject.” Miller, J.-A., geciteerd in: Nobus, D., Quinn, M. (2005). *Knowing Nothing, Staying Stupid: Elements for a Psychoanalytic Epistemology*. New York, Routledge, 33.

(vrijblijvende) psychologische begeleidingen, te weinig duidelijkheid over de in- en de uitstroom van de klanten, enz.

Daarom moeten behandelcontracten worden gesloten tussen de participanten, die dan ook meteen beter te evalueren zijn.

In het kapitalistisch discours, dat steeds meer onze gezondheidszorg bepaalt, moeten mensen die zich aanmelden, vooraleer ze spreken, in de eerste plaats hun vraagstelling goed leren plaatsen.

Met zijn onbehagen of reële leed, en met zijn tekort en onbestemde verlangens komt het gedeelde subject immers nergens. Exit onbehagen, leed, verlangen en tekort.

Dit alles moet vertaald worden in een goed gestelde vraag en keuze voor een goed product. De merknaam van dit goede object uit de winkel van het weten fungeert dan als een meesterbetekenaar S1, die meteen ook als waarheid en oplossing van het lijden aangeboden wordt, waardoor het structureel niet op te heffen tekort van het gedeelde subject wordt genegeerd.

De markt is er om specifieke vragen van klanten te bevredigen. Ze moet dus het verlangen reduceren tot consumptievragen, terwijl het zelf goederen en diensten aanbiedt om eraan te beantwoorden. En elk antwoord, elk product of elke dienstverlening S1 refereert in het kapitalistisch discours naar het hele kennisapparaat S2 dat garant moet staan voor de adequaatheid ervan. De constant weer nieuwe innovaties van dit kennisapparaat, zoals bijvoorbeeld via een CAPA-model, recreëren onophoudelijk zowel het antwoord als de vraag.²³

Het CAPA-model baseert zich hierbij op de “Lean managementfilosofie” die focust op een verbetering van het bedrijfsresultaat “door verspilling te elimineren”. “Lean richt zich op verlaging van de doorlooptijd van ‘zand tot klant’.”²⁴ Centraal staat de identificatie van de wens van de klant. De organisatie dient de perceptie van waarde door de klant in kaart te brengen en verspillingen in de waardeestroom van de processen te elimineren om zo een ononderbroken “flow” van het product of van de dienst te creëren.

In de gezondheidszorg zijn (armzalig lijdende) “patiënten” van zand, want ze zorgen voor geen

23. Mertens, E. (2007). ‘Join us in creating Excellence!’ Over depressie en genot in onze cultuur. *Skriptia*, ed. 2/3, 59-75; Bruno, P. (2010). *Lacan, passeur de Marx*. Paris, Érès; Vanheule, S. (2016). *Capitalist Discourse, Subjectivity and Lacanian Psychoanalysis*, Front. Psychol. 7.

24. <https://www.sixsigma.nl/lean-management>

enkele meerwaarde in het proces. Zij moeten daarom al aan de voordeur door “gatekeepers” (psychologen) worden aangesproken en wakker geschud: enkel de tot *cliënten* geïnterpelleerde *patiënten* die het met hun herdoop eens zijn, zullen worden doorgelaten. Patiënten dienen zich eerst en vooral *client-centered* bewust te worden van de waardeproductie. Pas dan kunnen ze hun intrede doen in de wondere wereld van de neoliberale gezondheidsindustrie en kan een mogelijk behandelplan als overeenkomst tussen de klant en distributeur van het (genezings)product worden opgesteld.

Na een uitvoerige *screening* aan de telefoon volgen een drie à viertal sessies bij een psy-expert (die, Lean-gewijs, om de kosten te besparen, misschien liefst geen master- maar wel een bachelorsdiploma heeft). Tijdens deze zogenaamde “keuzefase” dient (liefst met behulp van universitair gegronde testdiagnostiek) van meet af aan weggekeken te worden van het reële lijden en spreken van de patiënt omdat dit niet meetbaar, evalueerbaar, laat staan behandelbaar is. Tijdens deze fase dient daarentegen een plan te worden opgesteld omtrent de duur en de doelstellingen van de onderneming die hij samen met een expert zal aanvangen. Er moet daar een akkoord worden gesloten over de wijze waarop het eigen menselijk kapitaal economisch rendabel kan worden gemaakt. Daarna kan dan een begeleiding worden opgestart bij een psy, die dit contract van bijvoorbeeld een kortlopend project van maximaal 6 sessies of anders een langdurig traject van maximaal 12 sessies kan opvolgen. Verlenging is mogelijk, maar als de klant teveel verzandt, kan hij beter worden uitbehandeld richting *desert of the real*.

Ethiek van de psychoanalyse

Het is aan de psychoanalyse om binnen dit bestel radicaal kettters te blijven en het reële van het leed en genot van de mensen te blijven benaderen.

Diegenen die zich niet hebben aangepast of geschikt verklaard om in het abstracte (kapitalistische) equivalentiemodel te participeren zien misschien af van een liberaal vrijheidsmodel dat als “doe normaal” wordt verkocht, maar zien daarom niet af van een verhouding tot een hoogst unieke, singuliere vrijheids- of genotsmodus die hen als subject blijft tekenen buiten de aanpassingsideologie. Het is precies deze singulariteit die we vanuit de psychoanalyse voorop stellen.

Als de ethiek en politiek van de psychoanalyse enige zin heeft, dan is het voor mij deze: ze moet iedereen het recht toestaan om anders te zijn dan de anderen. Van zodra mensen dan ook nog eens leren spreken met elkaar vanuit dat radicaal anders zijn kan de democratie misschien opnieuw zijn basisoriëntatie terugvinden. Die bestaat namelijk niet uit een homogenisering van de cultuur of uit een aanpassing van iedereen aan dezelfde universele standaard, maar uit een erkenning van de negativiteit, het verschil en het tekort in de Ander als fundament van onze samenleving.

PPaK GENT

2018/2019

‘Op drift
of gedreven.
Hedendaagse
genotswijzen’

OP DRIFT OF GEDREVEN. HEDENDAAGSE GENOTSWIJZEN. TER INLEIDING VAN HET JAARTHEMA (PPAK 2018-2019).¹

*Lieve Billiet*²

Enkele associaties, vragen, paradoxen

Op drift of gedreven. Hedendaagse genotswijzen. Elk van de woorden uit de titel opent meteen een heel betekenisveld. *Op drift* roept stuurloosheid op, mateloosheid, ontembaarheid, op hol geslagen, wild, gevaarlijk, pathologisch, een woeste zee met draaikolken en wervelwinden, ... *Gedreven* suggereert bevlogenheid, bezieling, bewogenheid, dynamiek, aandrift, ... *Genotswijzen* doet denken aan plezier, lust, seksuele praktijken, verslavingen, excessen, ... *Hedendaags* associëren we met instant, transparant, individualistisch, *single*, netwerk, liquiditeit, (verslaving aan) sociale media, *fake*, gender fluïde, *augmented reality* ...

We zouden best nog even kunnen doorgaan. Maar deze enkele associaties volstaan reeds om een aantal vragen op te roepen, een aantal paradoxen misschien ook, die tot verduidelijking, explicitering, nuancering, verdieping uitnodigen. Wat is de aard van die bevlogenheid, die bezielheid, die dynamiek? Gaat het daarin om een voortstuwende kracht, om een aangedreven zijn? Of eerder om een gericht zijn op iets, om een aangezogen worden? Gaat het om een geduwd of om een getrokken worden? Zit de kracht voor of achter de beweging? Hoe verhouden die twee krachten zich eventueel tot elkaar?

Gaat het in dat op drift zijn of in die gedre-

venheid trouwens wel om louter beweging? Of is er ergens ook een punt van stilstand? Is er alleen dat stuurloos schip op de kolkende zee? Of is er ook de afwezigheid van elke beweging in het hart van de draaikolk? Is de snelheid van de tornadowind los te denken van de windstille in het hart van de storm? Hoe verhouden beweging en bewegingsloosheid, dynamiek en inertie, zich ten opzichte van elkaar?

Gaat het in die lust per definitie om iets seksueels, eventueel iets fallisch? Heeft die met het geslachtsverschil te maken? En wat met dat excessieve? Zit daar ook iets destructiefs in? Sluiten lust en onlust elkaar uit?

Is dat hedendaagse nu echt hedendaags? En waarin dan wel? En wat zou 'klassiek' of traditioneel dan zijn? Is dat echt radicaal verschillend? De vragen tekenen enkele krijtlijnen uit die een begin van kader vormen voor ons thema. In de loop van het jaar zullen we op sommige van die vragen terugkomen en, hopelijk, ook enkele antwoorden kunnen formuleren.

Drift (Freud) en genot (Lacan)

De term drift vinden we bij Freud, genot is een term die Lacan introduceert. Beide termen verwijzen resoluut naar de helling van de bevrediging, die samen met de helling van de betekenis de ervaring van het spreekwezen uitmaakt. Voor wie de afgelopen jaren het PPAK volgde, zullen de termen intussen vertrouwd klinken. Het werd eerder en telkens weer opnieuw benadrukt, hoe Freuds én Lacans onderwijs volgehouden pogingen zijn om de verhouding tussen twee registers die constituerend en essentieel zijn voor de menselijke conditie te denken, te conceptualiseren: de registers van betekenis en bevrediging. Hoe tekent zich een psychische realiteit uit en hoe verhoudt die zich tot het reële, hoe verknopen het imaginaire van de voorstelling en het symbolische van de betekenaar zich met het reële van een levend lichaam?

We hebben de twee hellingen de afgelopen jaren belicht via en doorheen elk van de thema's die aan bod kwamen: het trauma, het lichaam, het symptoom, de overdracht – we hebben telkenmale proberen concretiseren hoe die beide hellingen daarin samenkomen, gearticuleerd worden, waarbij, al naargelang het thema de nadruk meer op de ene dan wel op de andere helling kwam te liggen. Met de keuze voor het thema van het genot of van 'genotswijzen' zal onvermijdelijk de kant van

1. Bijdrage voor het PPAK-Gent, Programma Psychoanalytische Kliniek, op 20 oktober 2018.

2. Analytica lid van de School (AME) van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPAK-Gent. Klinisch psychologe. billietlieve@gmail.com

de bevredigingservaring op de voorgrond komen te staan. Eigenlijk zou je in de titel de term 'genotswijzen' ook kunnen vervangen door 'bevredigingswijzen'.

Dit jaar willen we onderzoeken op welke manier, vanuit welke 'paradigma's' - met een term van Jacques-Alain Miller - Freud en Lacan die helling van de bevrediging conceptualiseren. Bij Freud vinden we termen of uitdrukkingen als 'de oorspronkelijke bevredigingservaring', het onlustprincipe, de partiële drift, de seksuele drift, de levens- en de doodsdrijf. Om er maar enkele te noemen. Bij Lacan vinden we noties of concepten als *das Ding*, de pulsie, het object *a*, het fantasma, het object meer-aan-genieten, de S1, de Eén, het lichaamsevenement.

Gericht op het reële

Betekenis en bevrediging zijn dus de twee essentiële hellingen van de ervaring van het spreekwezen. Dat is wat de psychoanalyse stelt. Goed. Maar alles welbeschouwd klinkt dat weinig verrassend, weinig subversief, weinig specifiek. De psychoanalyse is niet de enige discipline die zich met de 'mens' bezighoudt, de enige 'menswetenschap', die betekenis en bevrediging een plaats geeft. Wat is er dan zo anders, zo wél verrassend, wél subversief, wél specifiek aan de wijze waarop ze dat doet?

Is dat misschien dat die betekenis een onbewuste betekenis is? Of dat die bevrediging een seksuele bevrediging is? Dat is zeker al iets - daarmee vallen al een aantal andere disciplines af - maar het is niet voldoende. Want we moeten even goed preciseren waarin die freudiaanse en die lacaniaanse opvatting van het onbewuste verschilt van andere opvattingen van het onbewuste; en even goed moeten we preciseren wat nu zo eigen is aan die freudiaanse en lacaniaanse opvatting van die 'seksuele' bevrediging. Al met al is het heel kort samen te vatten. Inzake de betekenis stellen Freud en Lacan niet alleen dat die dubbelzinnig, verschuivend, meerduidig is, bewust én onbewust dus; ze stellen niet alleen dat er een breuk is tussen betekenaar en betekende; niet alleen dat de communicatie in het teken van het misverstand verloopt; ze stellen vooral dat elk spreken draait rond een onbetekbare, een onvoorstelbare, een onzegbare; dat het hart van de betekenis een wars-van-betekenis is; het hart van de zin een wars-van-zin.

Inzake de bevrediging is het eigene van de freudiaanse en lacaniaanse opvatting dat die

bij het spreekwezen een wel heel merkwaardig karakter heeft. Dat spreekwezen verstaat het immers bevrediging te vinden in het onbevredigd blijven (het verlangen) en lust te vinden in wat onlustvol is (het genot). Wat dat seksuele betreft, daar verstaat Lacan het te stellen dat het eigene van de menselijke seksualiteit is dat 'er helemaal geen seksuele verhouding is'; en dat het genot autistisch is; dat het niets anders dan zichzelf ten dienste staat, dat het een genot om het genot is.

Het onzegbare, het onbetekbare, het wars-van-zin, het genot om het genot, het lustvolle onlustvolle, het zijn evenveel namen van een brokje reële. De gerichtheid op dat reële is nu net hetgeen de eigenheid van de freudiaanse en lacaniaanse psychoanalyse uitmaakt. Zoals het dan uiteraard op dat punt is dat andere analytische stromingen een andere weg insloegen. Ik noem nu maar de jungiaanse analyse, die niet op de wars-van-zin, maar op de archetypische zin gericht was; of de egoanalyse, die de aanpassing van de drift aan de realiteit vooropstelde, de onderwerping van het *Es* aan het *Ik* en in het verlengde daarvan de volwassen genitale/coïtale seksualiteit als norm promootte en daarmee de illusie van het wél bestaan van een seksuele verhouding.

Bevrediging voorbij elke rationaliteit

De bevredigingservaring van het spreekwezen ligt voorbij elke rationaliteit, beantwoordt niet aan een redelijke doelmatigheid. Ze is van de orde van: 'ge kunt daar met uw verstand niet bij, maar het is sterker dan uzelf', 'ik versta mezelf niet, maar ik kan het niet laten.' Niets illustreert het mooier dan een grap die Freud bespreekt in *De grap en haar relatie met het onbewuste*. "Een aan de drank verslaafde man verdient in een kleine stad zijn brood met lesgeven. Zijn ondeugd wordt echter langzamerhand bekend en daardoor verliest hij de meeste van zijn leerlingen. Een vriend krijgt de opdracht hem aan te sporen zijn leven te beteren. 'Kijk, u zou de prachtigste lessen in de stad kunnen hebben als u maar met drinken wilde ophouden. Dus doet u dat nou.' - 'Wat denkt u wel?' is het verontwaardigde antwoord. 'Ik geef lessen om te kunnen drinken; moet ik met drinken ophouden om lessen te kunnen krijgen?'"³

Freud wijst op de schijn van logica die deze grap ontplooit en hij vergelijkt die grap met

.....
3. Freud, S. (2006). De grap en haar relatie met het onbewuste. In *Werken*, 3, Meppel & Amsterdam, Boom, 385.

een andere die te mooi is om die hier niet ook even te citeren. “Een verarmde man heeft van een welgestelde kennis onder veel plechtige verzekeringen van zijn noodsituatie vijftwintig gulden geleend. Nog diezelfde dag treft de weldoener hem aan in het restaurant achter een schotel zalm met mayonaise. Hij maakt hem verwijten: ‘Wat, u leent geld van mij en dan bestelt u zalm met mayonaise. Dus daarvoor hebt u mijn geld gebruikt?’. ‘Ik begrijp u niet’, antwoordt de beschuldigde, ‘als ik geen geld heb, kan ik niet zalm met mayonaise eten; als ik wel geld heb, mag ik niet zalm met mayonaise eten. *Dus wanneer moet ik dan wél zalm met mayonaise eten?*’”⁴

Goed. Het is amusant. Maar is het ook klinisch relevant? Dat is het zeker, zoals de reactie van de sociaal assistente uit ons team mij leerde, toen ik deze grap, louter om mij te amuseren, eens vertelde. “Maar ’t zijn precies onze patiënten,” zei ze. Ze hebben schulden of ze moeten dringend aankopen doen om in hun dagelijkse behoeftes te voorzien. En als ze achterstallen van de mutualiteit of van het OCMW krijgen, gebruiken ze dat geld niet daarvoor, maar lopen ze rap om de allerduurste smartphone of de duurste flatscreen TV. En als ik hen dan probeer uit te leggen dat ze dat geld nu toch echt beter voor iets anders gebruikt hadden, dan bekijken ze mij verontwaardigd zoals de man uit de grap: als ik geen geld heb, kan ik geen smartphone kopen en als ik er wel heb, mag ik niet. Wanneer mag ik dan wel de allernieuwste I-phone kopen?”

Ik gebruik de grappen hier om iets van de dimensie van de ‘onredelijke logica’, van de ‘onopvoedbaarheid’ te illustreren, iets van het ‘het is sterker dan mezelf’, van het ‘genot van de aankoop om de aankoop’, van het ‘ik koop een voorwerp niet om de gebruikswaarde maar om het genot van het kopen’.

Walter Mischel en de marshmallowtest revisited

De bevrediging ligt voorbij elke rationaliteit, het genot is ‘onopvoedbaar’. Freud stelt dat analyseren én opvoeden onmogelijke beroepen zijn. Ze zijn onmogelijk omdat er een reële in het spel is. Daarover had ik het daarnet al. Dat reële is de harde kern, datgene dat er uiteindelijk toe doet. Dat reële is de rots waarop elke therapeutische of pedagogische ambitie vastloopt. En wel des te sneller naarmate die

ambitie uitgesprokener is, naarmate het reële hardnekkiger miskend wordt. Therapeutische ambitie verhult in de praktijk overigens altijd een pedagogische ambitie. Het gaat altijd om een bijsturen, een corrigeren, een heropvoeden, ... Het is altijd een vorm van ‘psycho-educatie’. Ik verwees eerder al naar de postfreudianen voor wie de kuur ten doel moest hebben het Ik meester te maken van het *Es*, de aanspraken van de realiteit voorrang te doen krijgen op de driftaanspraken, de seksuele verhouding tot stand te brengen. Het is zeker voor sommigen onder jullie allemaal gekend. Ik kies vandaag dan ook liever eens een andere invalshoek. Laat ik het eens over de psychologen hebben, meer in het bijzonder over Walter Mischel die in de jaren ’60 aan de Stanford University een psychologische test uitvoerde die de geschiedenis zou ingaan als de marshmallowtest. Bij sommigen intussen misschien ook gekend door het VTM-programma ‘Het lichaam van Coppens’ waar de test, nogal dunnetjes, werd overgedaan.⁵ Psychologisch onderzoek op zijn zwakst, gereduceerd tot entertainment. Dan is de oorspronkelijke test oneindig veel interessanter en zijn de oorspronkelijke beelden oneindig veel aandoenlijker. Waarover gaat het?

Kinderen van 4, 5 of 6 jaar kregen een lekkernij — koekjes, marshmallows, pretzels, al naargelang de voorkeur van het kind — aangeboden door een onderzoeker, maar kregen daarbij de boodschap dat als ze die niet meteen opaten, maar wachten tot hij een poosje later zou terugkeren, ze er twee zouden krijgen.⁶ Het was een test die verondersteld werd ‘zelfcontrole’ en wilskracht te onderzoeken, de mate waarin iemand in staat was onmiddellijke bevrediging op te schorten in het vooruitzicht van een latere beloning. De beelden die op internet te vinden zijn, zijn

5. <https://vtm.be/het-lichaam-van-coppens/slaagt-het-zoontje-van-staf-coppens-in-de-snoepjestest?referer=https://www.google.be/url?sa=t>

6. Toch even toevoegen dat het ‘wachspelletje’ — zo werd de test inderdaad voorgesteld aan het kind — pas werd gespeeld nadat de onderzoeker enkele andere plezierige spelltjes met het kind had gespeeld teneinde vertrouwd te worden en vertrouwen te wekken. Het wachspelletje ging als volgt: ‘het kind kon één of twee stuks van de lekkernij krijgen die voor het kind lag afhankelijk van hoe lang het kon wachten. Er was een bel waarmee het kind de onderzoeker onmiddellijk kon doen komen. Dan zou het één lekkernij krijgen. Dat werd even geoefend. De onderzoeker verdween, het kind belde, de onderzoeker kwam onmiddellijk terug en zei: ‘zie je, je hebt me teruggebracht, je kan één lekkernij krijgen’. Nu ga ik weer weg, en als je nu kan wachten tot ik zelf terugkom, dan krijg je er twee. In de test bleef de onderzoeker dan tussen de 10 en de 20 minuten weg. <http://longnow.org/seminars/02016/may/02/marshmallow-test-mastering-self-control/>

4. *Ibid.*, 383.

aandoenlijk: kinderen in totale vertwijfeling, met hun handen voor hun ogen, stiekem alleen maar even aan de marshmallow likkend, er aan ruikend, wegstarend en intussen met hun handen eraan voelend, er een klein stukje afplukkend...

Het hele opzet van Mischel was te onderzoeken hoe kinderen zelfcontrole ontwikkelen en wat de implicaties ervan waren voor hun verdere leven. De test werd pas echt beroemd jaren later toen de kinderen intussen op de middelbare school zaten. Want toen bleek toch wel zeker dat kinderen die in hun jonge jaren hadden kunnen 'wachten' het beduidend beter deden, in prestaties én gedrag. De moraal van het verhaal: wilskracht en zelfbeheersing zijn de weg naar succes in het leven, wie de marshmallow weerstaat, wordt later beloond met geld, macht en de liefde der vrouwen. Omgekeerd, wie geen succes heeft of arm is, heeft het aan zichzelf te danken, die moet zich maar leren beheersen. Zo simpel leek het.

Maar was het dat ook? Is het dat ook? Dat is het allerminst, zoals bij latere, nieuwe en iets gecompliceerdere tests duidelijk werd. Of een kind al dan niet kon wachten, of het 'zelfcontrole' aan de dag kon leggen, bleek daar in zeer grote mate afhankelijk van de 'omstandigheden' en van de betrouwbaarheid van de onderzoeker. Ik sta hier alleen bij deze laatste factor stil. Wat bleek? Als kinderen, vooraleer de marshmallows in het spel kwamen, twee keer werden teleurgesteld, omdat een onderzoeker iets beloofde maar die belofte dan niet nakwamen, dan traptten ze er bij de marshmallows niet meer in. Ze kozen voor het snoepje. Meteen. Eéntje. Kinderen die niet met een onbetrouwbare onderzoeker te maken hadden gehad, konden tot vier keer zo lang wachten.⁷

Voorbij de eenheid, voorbij de harmonie: Descartes en Bentham

Onmiddellijke bevrediging dus. Verleid door het snoepje. Walter Mischel verstaat het om in de toelichting bij de test en ter staving van het belang van opvoeding tot zelfcontrole en wilskracht, te verwijzen naar het aards paradijs en de lotgevallen van Adam en Eva.⁸ Verleiding. Het is best een interessante term. Alleen stelt zich de vraag: verleiding waardoor?

7. <https://www.nrc.nl/nieuws/2012/10/12/nieuwe-marshmallow-test-succesvolle-mensen-groeien-op-in-een-vertrouwd-omgeving-a1440892>

8. <https://www.youtube.com/watch?v=XcmrCLL7Rtw>

Door het snoepje? Of door de onderzoeker? Door de Ander dus? Want alles wel beschouwd blijkt die zelfcontrole uiteindelijk niet zozeer zelfcontrole dan wel verleiding door de Ander. Daar komt weinig 'zelf' en heel veel Ander bij kijken. Maar om die 'verleiding' te doen slagen, moet die Ander dus wel een beetje betrouwbaar zijn.

Bevrediging, lustervaring en de tussenkomst van de Ander. Dat zijn de basisgegevens, de minimale elementen waarmee Freud van in het begin, van bij het allereerste model van het psychisch apparaat dat hij concipieert, het tot stand komen van een psychische realiteit probeert te denken. Hij doet dat in zijn *Ontwerp* waaraan Lacan in zijn zevende seminarie verschillende hoofdstukken wijdt.⁹ In dat zevende seminarie stelt Lacan een nieuw paradigma van het genot voor, een paradigma waarin hij, eindelijk, het reële een plaats geeft; een paradigma waarin dat genot, die bevredigingservaring, niet meer louter in imaginaire of symbolische termen gedacht wordt.

Nogmaals, heel Freuds en Lacans onderwijs zijn een poging die twee hellingen van de ervaring van het spreekwezen te articuleren, de helling van de betekenis, de voorstelling, de representatie, het mentale, en de helling van de bevrediging, het genot, het levende lichaam. Wel, anders dan bij Lacan, zijn die twee hellingen bij Freud van in het begin aanwezig. Wie met Freud kennismakt via de lectuur van Lacan, beseft het onvoldoende. Want Lacan zal met zijn stelling dat het onbewuste gestructureerd is als een taal, met zijn duiding van de mechanismen van het onbewuste als talige mechanismen, eenzijdig de helling van de betekenis op de voorgrond schuiven en hij zal er decennia over doen om terug te keren tot de Freud van de bevrediging, althans de bevrediging van het levende lichaam.¹⁰ Bij de klassieke Lacan is er wel sprake van enige vorm van bevrediging, maar die is louter symbolisch of imaginair van aard, die is in zekere zin heel weinig lichamelijk gedacht. Het is bijvoorbeeld de bevrediging van het verlangen naar erkenning, of de bevrediging van het metonymische verlangen.

9. Freud, S. (2006). *Ontwerp van een psychologie*. In *Werken*, 1, Meppel & Amsterdam, Boom, 308-413; Lacan, J. (1986 [1959-1960]), *Le Séminaire livre VII, L'éthique dans la psychanalyse*, Paris, Seuil.

10. Miller, J.-A. (1997-1998). *L'orientation lacanienne. Le partenaire-symptôme*. Cours du 21 janvier 1998. Niet gepubliceerd.

Freuds ontdekking van de psychoanalyse was slechts mogelijk nadat het klassieke wereldbeeld opzij was gezet, het wereldbeeld dat de klassieke filosofie voorstond, een wereldbeeld waarin de mens deel uitmaakte van een groter kosmisch geheel, waarin hij als één elementje, één radertje in een grote wereldorde mee bewoog, onderworpen aan alomvattende kosmische principes, geheel in harmonie ermee, zonder op enig punt aan die determinatie door het hogere te ontsnappen. De psychoanalyse is inderdaad slechts denkbaar vanaf het moment dat er een breuk komt in die kosmische eenheid, dat de determinatie door kosmische wetten of principes niet meer totaal is.

In verband met die breuk, met dat verlies van de harmonie, wordt dan meestal verwezen naar Descartes. Met zijn methodische twijfel institueert hij het gedeelde subject. Het subject gaat niet meer op in iets hogers, het reflecteert, zoekt als het ware zijn plaats in de wereld, die ligt niet meer evident klaar, het zit gevangen tussen het 'ik denk' en het 'ik ben', en het moet op zoek naar een garantie voor zijn bestaan en het bestaan van de wereld die ook wel eens één geweldige luchtspiegeling zou kunnen zijn. Dat alles klinkt natuurlijk allemaal nogal 'cerebraal', het lijkt vooral een 'mentale' kwestie, een kwestie van denken, van voorstellen. We zouden kunnen zeggen dat Descartes staat voor de breuk op de helling van de voorstelling, de betekenis, de representatie. Even belangrijk maar minder belicht is de breuk die zich vóór Freud voltrekt inzake de ervaring van de bevrediging, het plezier. In verband met die breuk interesseert Lacan zich voor de figuur van Bentham.¹¹ Diens filosofie van het utilitarisme breekt met de opvatting van Aristoteles voor wie, heel kort gesteld, plezier ook weer alles te maken heeft met harmonie.¹² Voor Lacan is Bentham, evenzeer

als Descartes, een 'antecedent' van Freud. Hij heeft mee de voorwaarden gerealiseerd die de freudiaanse ontdekking mogelijk hebben gemaakt.¹³

Het klinkt misschien allemaal wat abstract, maar het wordt meteen heel concreet in tal van hedendaagse ideeën, filosofieën, alternatieve therapieën, *wellness* cultussen die stevast de terugkeer naar de harmonie prediken. Stevast gaat het erom terug één te worden met de natuur of de kosmos – of dat nu gaat door verbinding te maken met het hogere, of juist met het lagere: "ge moet aarden!" –, te stoppen met 'denken' en zich te situeren in de wereld en in de tijd – *mindfulness*: ge moet u overgeven aan het moment, aan het hier en nu –, matigheid te betrachten, 'zen' te worden. Het zet de breuk alleen des te nadrukkelijker in de verf. En die breuk, dat is althans wat de psychoanalyse stelt, is niet zomaar ongedaan te maken. Harmonie belooft ze dan ook niet. Er is immers niets, noch in de macrokosmos, noch in de microkosmos dat klaarligt, dat de mens voorbereidt op geluk. Zo formuleert Freud het in *Het onbehagen in de cultuur*.¹⁴

De werkelijkheid benaderd via genots-apparaten

Er is niets dat klaarligt, niets dat de mens voorbereidt op geluk. En de eerste ervaringen van het spreekwezen zetten het meteen op het verkeerde been. Zo ziet Freud dat toch. Want die eerste ervaringen geven de aanzet voor de constructie van een psychisch apparaat, dat, stel u dit nu toch even voor, de spontane neiging heeft te gaan functioneren op een manier die de overleving meteen in gevaar brengt. Waarover gaat het?

Die eerste ervaringen, dat zijn de ervaringen

11. *Ibid.*

12. Het utilitarisme (van het Latijnse *utilitas*: nut, ook wel: utilisme) is een ethische stroming die de morele waarde van een handeling afmeet aan de bijdrage die deze handeling levert aan het algemeen nut, waarbij onder algemeen nut het welzijn en geluk van alle mensen wordt verstaan. Doorgaans houdt dit in dat een utilitarist met zijn handelingen streeft naar een zo groot mogelijke mate van geluk, al houdt hij er wel rekening mee dat dit in de praktijk soms onmogelijk kan zijn. Met een zo groot mogelijke mate van geluk wordt bedoeld dat zo veel mogelijk mensen zo gelukkig mogelijk zijn. Sommige utilitaristen, zoals Peter Singer, zijn van mening dat ook het geluk van andere dieren van belang is. De term geluk in de utilitaristische ethiek is het totaal van plezier minus pijn. Vermijden van pijn en verwerven van plezier zijn dan ook de motieven voor het menselijke handelen. [...] Bentham vond pijn en genot de enige intrinsieke waarden in de wereld: "de natuur heeft de mensheid onder het bestuur van twee soevereine meesters geplaatst, pijn en genot."

Daaruit leidde hij de nutsregel af dat wat goed is, gelijkstaat aan dat wat het grootste geluk brengt aan het grootste aantal mensen. Nadat hij zich later had gerealiseerd dat deze formulering twee verschillende en potentieel tegenstrijdige principes tracht te verenigen, liet hij vervolgens het tweede deel van deze uitspraak vallen en sprak alleen nog over "het grootste geluksprincipe". <https://nl.wikipedia.org/wiki/Utilitarisme>

13. « Dès qu'il en a eu connaissance, Lacan a fait tourner sa lecture de Bentham, et l'a promu, on peut presque dire, comme un antécédent de Freud. Au point qu'en effet j'ai pu, à un moment, mettre Bentham parmi ces conditions de la découverte freudienne au même rang que Descartes. Comme si, en un certain sens, Descartes c'était la découverte du sujet barré, l'affirmation du sujet barré, tandis que Bentham c'était le rappel de l'instance primaire de la jouissance, au moins considérée à partir de Lacan. » Miller, J.-A. (1997-1998). *Le partenaire-symptôme*. Cours du 17 décembre 1997. Niet gepubliceerd.

14. Freud, S. (2006). *Het onbehagen in de cultuur*. In *Werken*, 9, Meppel & Amsterdam, Boom, 274.

van onlust (of pijn, *Schmerz*) en van lust. Onlust is niets anders dan de ervaring van prikkelspanning, bijvoorbeeld ten gevolge van een fysiologische behoefte. Honger om maar iets te zeggen. Lust is niets anders dan de ervaring van bevrediging, van het verdwijnen van die prikkelspanning, de terugkeer naar een toestand van inertie, de afwezigheid van excitatie, nadat de honger gestild werd. Maar laat het pasgeboren menskind nu, ten aanzien van die onlust, die prikkelspanning, totaal hulpeloos (*hilflosig*) zijn en geheel afhankelijk van de Ander, de medemens (*Nebemensch*), om daar vanaf te raken. Maar goed, alzo geschiedde. Door de tussenkomst van de Ander raakt de honger gestild.

Die eerste ervaringen, in het bijzonder de bevredigingservaring, zullen een indruk nalaten, aldus Freud, een soort geheugenspoor. Als de onlust, de prikkelspanning terug opduikt, wordt dat geheugenspoor, de herinnering aan die bevrediging onmiddellijk geactiveerd, bezet, omdat er nu eenmaal een associatie tot stand gekomen is tussen de onlust en dat geheugenspoor. Alleen, die bevrediging is er niet werkelijk op dat moment, die bevrediging bestaat alleen als voorstelling, als hallucinatie. En die hallucinatorische bevrediging volstaat natuurlijk niet om te overleven. Er zal een hele inspanning aan te pas komen om die spontane neiging tegen te gaan, af te remmen; de werking van het psychisch apparaat zal gecompliceerd moeten worden met de functie van de realiteitstoetsing.¹⁵

Ik ga hier niet verder in op de details van Freuds uitwerking, waar het om gaat is dat hij, vanaf dat allereerste model van het psychisch apparaat dat hij concipieert in die vroege tekst, zijn *Ontwerp*, stelt dat het tot stand komen van de psychische realiteit, het model van de werkelijkheid zeg maar, niet los te denken is van de ervaring van onlust en lust; dat de voorstellingen die dit model vormen in eerste instantie niets anders zijn dan de sporen van spanning en bevrediging, de herinnering eraan. Dat de Ander, de medemens, daarbij een rol speelt. Dat de sporen die de eerste ervaringen nalaten 'ontwrichtend' werken, dat iets zich blind herhaalt en dat er een bijsturing, een afremming nodig is om alsnog te overleven. Maar het succes van die bijsturing, die afremming, zal altijd slechts partieel zijn. Het is in zekere zin 'lapwerk' dat de constructiefout

nooit ten gronde kan remediëren. Iets is weerbarstig, onopvoedbaar.

Het psychisch apparaat is voor Freud, dat is heel duidelijk, een lust- en onlustverwerkend apparaat. Dat is een fundamenteel verschil met bijvoorbeeld hedendaagse cognitieve modellen, die ook het belang onderstrepen van de psychische realiteit, van het model van de werkelijkheid voor de verwerking van prikkels. Dat model, dat is de software voor de computer die het menselijk brein is. Als die software ontbreekt of niet goed functioneert, als er geen 'mentaal schema' is, dan slaagt het brein er niet in prikkels te verwerken, dan slaat het brein tilt. En dat geeft dan psychotische symptomen als hallucinaties en wanen.¹⁶

Binnen het computerbreinmodel heten de prikkels 'informatie'. Bij Freud heten de prikkels lust en onlust. Want dat is natuurlijk het hele punt. Een computer is dode materie, die ervaart geen lust of onlust.¹⁷ Voor een spreekwezen met een levend lichaam ligt dat wel even anders. Zonder levend lichaam geen lust of onlust. Zonder die lust of onlust geen werkelijkheid. Hetgeen Lacan in *Seminarie XX* zal formuleren als "de werkelijkheid wordt benaderd via de genotsapparaten."¹⁸

De lustvolle bevrediging dient de overleving niet

De mens is een genietend wezen. Wezenlijk is niet zozeer dat hij rechtop loopt — homo erectus —, dat hij kan nadenken — homo sapiens —, nee, wezenlijk is dat hij een lichaam heeft dat geniet, een lichaam dat 'genietende substantie' (*substance jouissante*) is zoals Lacan het formuleert.¹⁹

Het vertrekpunt in Freuds *Ontwerp* was eenvoudig: onlustvol is alles wat de prikkelspanning, de excitatie verhoogt, lustvol wat die terug naar nul voert. Maar het minste geheugenspoor, de minste eerdere ervaring volstaat om dat vertrekpunt op de helling te zetten. Want de hallucinatorische wensvervulling voert de prikkelspanning absoluut niet terug naar nul. Freud moet al snel vast-

15. Freud, S. (2006). *Ontwerp van een psychologie*. In *Werken*, 1, Meppel & Amsterdam, Boom, 308-413.

16. van den Bosch, R. J. (1993). Schizofrenie. Subjectieve ervaringen en cognitief onderzoek. Houten & Zaventem, Bohn Stafleu Van Loghum.

17. Men kan zich dus wel de vraag stellen of computers of robots een (zelf)bewustzijn kunnen ontwikkelen. Maar of ze genieten, dat is natuurlijk een ander paar mouwen.

18. Lacan, J. (1975). *Le Séminaire, Livre XX, Encore*. Paris, Seuil, 52.

19. *Ibid.*, 26.

stellen dat het heel wat ingewikkelder is, dat de verhouding tussen lust/onlust en excitatie niet enkelvoudig is en dat lust en onlust zich niet als tegenpolen tot elkaar verhouden. Gaandeweg zal het alsmaar complexer blijken.

Met zijn latere drifttheorie zal de prikkelbron zich ook emanciperen uit de fysiologische nood, de louter lichamelijke behoefte, en de bevredigingservaring uit de leniging ervan. Freud zal beschrijven hoe partiële seksuele driften ontstaan, aanleunend bij de bevrediging van lichamelijke noden. Een lichaamszone wordt erogeen, een lichaamsfunctie dient niet meer (louter) ter bevrediging van een behoefte; sterker, naarmate de erogenisering, het lustgenererend vermogen ervan toeneemt, zal de overlevingsfunctie ervan sterker in het gedrang komen.

Die driftleer toont de mens dus in hetzelfde bedje ziek want behept met een lichaam dat functioneert overeenkomstig een neiging, een kracht, een aandrift, die de overleving niet dient, niet van het individu en niet van de soort; en er is een hele weg af te leggen, een hele bijsturing nodig om die partiële driften dan alsnog enigszins onder het primaat van de fallus en in dienst van de voortplanting te stellen. Om een schijn van seksuele verhouding tot stand te brengen. Maar ook dat is van begin tot einde lapwerk. Behelpen.

Dat de lustervaring, de drift de overleving niet dient, wordt nog duidelijker als Freud het bestaan van een doodsdrift moet poneren, niet uit wilde speculatiedrang, maar om klinische gegevens, fenomenen van blinde herhaling, iteratie, te kunnen verklaren die op geen andere manier te plaatsen zijn.

Anders dan Walter Mischel wilde doen geloven, is de drift in essentie onopvoedbaar. De drift ontsnapt aan elke rationaliteit, werkt niet met simpele rekensommetjes. Geen sprekender replek op de Marshmallowtest dan Lacans commentaar op een apoloog in Kants *Kritiek van de praktische rede*. Kant schrijft: “Stel dat iemand over zijn wellustige neiging beweert dat die volstrekt onweerstaanbaar voor hem is als hij het geliefde voorwerp tegenkomt en zich een passende gelegenheid voordoet; de vraag is dan of hij zijn neiging zou kunnen bedwingen als er voor het huis waar hij die gelegenheid aantreft, een galg is opgericht waaraan hij meteen na de genoten wellust zal worden opgehangen. We hoeven niet lang te raden wat

zijn antwoord zal zijn.”²⁰ Geen seks levert dus niet twee marshmallows maar niets minder dan het behoud van het leven op. Anders dan voor Kant ligt voor Lacan het antwoord allerminst vast.²¹ En wel omdat het genot anders dan het plezier niet met kleine rekensommetjes werkt, nagaand wat, na aftrek van kosten, als winst overblijft, de builen tegen de blutsen logica zeg maar. Het genot denkt niet, het rekent niet, het is ‘acefaal’, het itereert. Realiteitstoetsing en opvoeding zijn en blijven in essentie lapwerk.

.....
20. Kant, I. (2015). *Kritiek van de praktische rede*. Meppel & Amsterdam, Boom, 71.

21. Lacan, J. (1986). *Le Séminaire, Livre VII, L'éthique de la psychanalyse*. Paris, Seuil, 222.

naar PIPOL 9
'Het onbewuste
en het brein:
niets gemeen'

PIPOL 9

5e Congrès Européen
de Psychanalyse

**L'INCONSCIENT
ET LE
CERVEAU**

**RIEN
EN COMMUN**

13 – 14 juillet 2019

Square Brussels Meeting Centre
Mont des Arts, 1000 Bruxelles

infos@europsychanalyse.eu
www.europsychanalyse.eu
Traductions simultanées en
anglais, espagnol, français, italien

Tony Oursler "CVHS" (2015)

HET VERSLAAFDE BREIN ¹

Thomas Harding ²

Men wordt in beslag genomen door het imaginaire. Men is gefascineerd want men krijgt inderdaad toegang tot beelden die nooit eerder gezien werden. Hetzelfde deed zich voor toen men buizen liet afdalen in de slokdarm en binnenin de maag. Men kreeg buitengewone landschappen te zien die op televisie werden getoond.

Het waren Wonderreizen. Het was Jules Verne.

Jacques-Alain Miller ³

In 1972 is de psychiatrische gemeenschap getuige van wat achteraf als een kleine revolutie beschouwd kan worden: op het XXXIIe Congres van het Britse Instituut voor radiologie presenteren Godfrey Hounsfield en James Ambrose de eerste beelden van de hersenen, gemaakt door gecomputeriseerde axiale tomografie (CAT).⁴ Tot dan toe hadden wetenschappers slechts toegang tot minder kwalitatieve *in vivo* beelden van de hersenen, gemaakt via pneumo-encefalografie, een pijnlijke en gevaarlijke techniek waarbij lucht in de hersenen gebracht werd via ruggenmergpunctie. De beeldvormingstechnologie ontwikkelde snel in de volgende decennia dankzij de beeldvorming door magnetische resonantie (de MRI-scan) die een steeds duidelijker en gedetailleerder beeld van het brein opleverde. Nog recentere methodes als positron-emissie-tomografie (PET) en functionele MRI (fMRI) stellen de onderzoekers in staat om beelden te maken van hersenprocessen en -structuren. Ondertussen zijn we het gewoon geworden in de krant ingekleurde beelden van de hersenen te zien, voorzien van verklarende onderschriften genre ‘het depressieve brein’, ‘het schizofrene brein’ of ‘het verslaafde brein’, dat ons binnen het bestek van dit artikel interesseert.

Beelden van de hersenen zijn geen feiten

Men neigt ertoe de beelden die deze technieken opleveren te presenteren als foto's van de hersenen, wat ertoe leidt ze te beschouwen als objectieve elementen – op dezelfde manier als een foto de werkelijkheid van de wereld lijkt af te beelden. Maar een scan van de hersenen is geen foto.⁵ Een PET-scan wordt als volgt geproduceerd: een molecule – meestal suiker of water — wordt gemarkeerd met een radioactieve isotoop en in de bloedbaan gespoten. Vervolgens verplaatst ze zich naar de hersenen waar ze het teveel aan positieve lading loslaat door emissie van positronen. Deze vernietigen zichzelf door op aangrenzende elektronen te botsen waardoor twee fotonen in tegengestelde richtingen uitgezonden worden. Het zijn deze twee fotonen die de PET-scanner registreert door te berekenen waar hun bron zich bevindt. Deze berekeningen leveren een enorme hoeveelheid aan gegevens op die digitaal verwerkt worden en die gematcht worden met een model van de hersenen. Zo wordt een pixel, die de graad van activatie voorstelt wanneer de molecule doorheen het brein gaat, ingekleurd op elk punt van het model.⁶

Aan de productie van de PET-scan gaat bovendien een groot aantal subjectieve beslissingen vooraf: de onderzochte populaties dienen zorgvuldig gedefinieerd en geselecteerd te worden, de diagnostische praktijken volgen specifieke protocollen, proeven worden in vaak erg artificiële omstandigheden uitgevoerd, de massa aan ingewonnen gegevens moet worden geïnterpreteerd, de kleuren van de pixels gekozen, de beelden geselecteerd, gesorteerd en zodanig geschikt dat ze het beoogde effect van de publicatie dienen, en de bijschriften moeten worden geformuleerd. Elk van die beslissingen komt voort uit een keuze die de perceptie van het beeld gaat beïnvloeden, maar blijft onzichtbaar in het finale beeld, dat eruitziet als een loutere representatie. Hoewel het beeld dat van één enkel brein lijkt te zijn, is het meestal het product van een statistisch gemiddelde dat verkregen werd door de resultaten van meerdere onderzoeken op meerdere subjecten te combineren.⁷ Tot slot worden de reeds erg gemanipuleerde beelden ter publicatie uitgekozen met het oog op hun vermogen te

1. Oorspronkelijk gepubliceerd (*Le cerveau addict*) in 2014 in *La Cause du Désir* 88, *L'expérience des addicts*, Paris, Navarin éditeur, 84-88. (Vertaling: Vic Everaert en Christel Van den Eeden. Met dank aan Helga De Ridder voor haar revisie.)

2. Thomas Harding is doctorandus aan de universiteit van Nottingham, U.K.

3. Miller, J.-A. [2007-2008]. *L'orientation lacanienne. Tout le monde est fou, enseignement prononcé dans le cadre du département de psychanalyse de l'université Paris VIII*, cours du 21 novembre 2007. Niet gepubliceerd.

4. Hounsfield, G. N. (1973). Computerized transverse axial scanning (tomography). In *British Journal of Radiology*, 1016-1022.

5. Dumit, J. (1999). Objective brains, prejudicial images. In *Science in Context*, 12-1, 175.

6. *Ibid.* & Barbel, H., Lutz, J., Tag, B. (2006). *Impact assessment of neuroimaging*. Zürich, vdf Hochschulverlag AG, 32-33.

7. Abi-Rached, J. M. (2008). The implications of the new brain sciences. In *EMBO reports*, 9-12, 1160.

tonen wat de studie beoogt te tonen, namelijk dat er een hersentype zou bestaan voor deze of gene pathologie.⁸

Dat vergelijkend opzet van een typologie van hersenen door toepassing van beeldvormingstechnieken op het brein, is onontbeerlijk gebleken voor het succes van de verslaving als “hersenziekte”.⁹ Dit is de positie van het Amerikaanse *National Institute on Drug Abuse* (NIDA), dat verslaving definieert als “een chronisch recidiverende hersenziekte die gekenmerkt wordt door compulsief gebruik van drugs ondanks de negatieve gevolgen daarvan”. Verslaving wordt als een hersenziekte beschouwd “omdat de drugs de hersenen [...], hun structuur en hun functies veranderen”.¹⁰ De missie van het onderzoeksprogramma van NIDA bestaat eruit na te gaan hoe drugs de hersenen veranderen en op welke manier men op deze veranderingen een antwoord kan bieden. Volgens zijn eigen cijfers zou NIDA meer dan 80% van het wereldwijde onderzoek naar verslaving financieren.¹¹ Hoewel dit ‘NIDA-paradigma’, zoals men het noemt, oorspronkelijk controversieel was, representeert het vandaag de meest aanvaarde visie over verslaving en is het deze visie die men in zowel de wetenschappelijke als populaire media terugvindt. Op deze manier bepaalt het de orde van de dag wat betreft het toekomstige onderzoek, door te beslissen over de methodes die gebruikt moeten worden net als de interpretaties ervan. De hersenscans, hoe geconstrueerd deze ook mogen zijn, blijven noodzakelijk als ‘steunbetuiging’ in de strijd om de discursieve hegemonie.

Het verslaafde brein

Het werk van Nora Volkow, directrice van NIDA, kan ons veel leren in dit opzicht. Zij doet een beroep op PET-scans om de beschikbaarheid van de dopamine-receptoren D_2 na te gaan bij verslaafde en niet-verslaafde individuen.¹² Ze stelde vast dat de beschikbaarheid van deze receptoren “significant verminderd” was bij drugsverslaafden en dat

deze structurele en functionele veranderingen lang aanhielden na de laatste inname van drugs. Dit resultaat wordt bevestigd ongeacht de substantie die in het spel is: alcohol, cocaïne, metamfetamine en heroïne leveren alle gedaalde kwantiteiten op van de dopaminereceptoren D_2 . De presentatie van deze resultaten gebeurt aan de hand van een collage van verschillende hersenscans met aan de ene kant een brein dat men klasseert als ‘getuige’ terwijl dat aan de andere kant gelabeld wordt als ‘verslaafd’. Voor heel wat verschillende soorten drugs, allemaal weergegeven door een klein fotootje dat verwijst naar het gebruik ervan, ziet men een rode vlek oplichten in het brein van de ‘getuige’ en een koude blauwe vlek in het brein dat ‘verslaafd’ genoemd wordt. Het onderschrift doet niet meer dan onze vermoedens bevestigen: “de dopamine-receptoren D_2 zijn afgenomen bij de personen met een verslaving”. Niets meer dan dat...

Het is interessant om vast te stellen dat in dit artikel de beelden van de PET-scans zo goed als geen wetenschappelijke waarde toevoegen aan de presentatie van de resultaten van het onderzoek. De data die men bekomen heeft via de PET-scans, worden duidelijker uitgelegd door het proza van Volkow dan door de afbeeldingen. Hoewel het mogelijk is zich het artikel voor te stellen zonder afbeeldingen, zouden de afbeeldingen zinloos zijn zonder het artikel. De functie (van het gebruik van het beeldmateriaal) lijkt er dan ook uit te bestaan het gevoel van de materialiteit van de studieobjecten over te brengen, een beleving op te roepen, eerder dan informatie door te spelen. Op deze manier tracht het beeld een ontologisch ankerpunt te verschaffen aan de interpretatie van de data. Dus wanneer N. Volkow bevestigt dat de afname van de dopaminereceptoren D_2 toont dat middelenmisbruik ons afleidt van de natuurlijke wegen waarlangs de hersenen beloond worden, wat onze capaciteit om door middel van natuurlijke stimuli voldoening te vinden reduceert, en ons onverbiddelijk naar een volgende inname van drugs leidt, dan is het relatief makkelijk de vereiste conceptuele sprong te maken. Het beeld faciliteert deze wissel van register. Het dient ons ervan te overtuigen dat neurologische correlaties en neurologische oorzaken equivalent zijn, en dat het verslaafde brein helemaal anders is dan zijn gezonde tegenhanger.

Ontologie van de verslaving

Ontologische verklaringen zijn onlosmakelijk

8. Dumit, J. (1999). *O.c.*, 195.

9. Leshner, A. (1997). Addiction is a brain disease, and it matters. In *Science*, 278-5335, 45.

10. National Institute on Drug Abuse (2012). The science of drug abuse and addiction. Te consulteren op www.drugabuse.gov/publications/media-guide

11. Vrecko, S. (2010). Birth of a brain disease: science, the state and addiction neuropolitics. In *History of the human sciences* 23, 55.

12. Volkow, N. (2004). Imaging the addicted brain: from molecules to behaviour. In *The journal of nuclear medicine*, 45-11, 13N-24N, te consulteren op www.ncbi.nih.gov/pubmed/15584131

verbonden met de praktijken en resultaten van de neurologische beeldvorming. Ze bevestigen wat *is* door het in te schrijven in de gedaante van een beeld van het brein. Hoe dienen we dit te begrijpen? Zoals Jacques-Alain Miller stelt vormt “het cijfer de garantie van het zijn”, wat begrepen kan worden als “de invloed van de wetenschap op de ontologie.”¹³ Onder invloed van de cognitieve wetenschappen werd de mens gereduceerd tot niets meer dan “een machine die informatie verwerkt”, en die (zogenaamd mentale) informatieverwerkingsprocessen vinden hun reële fundamenteën in de substantie van de hersenen. Ze zijn er slechts een randverschijnsel van. Het brein is de plaats waar alle fenomenen in al hun diversiteit geïnformaliseerd worden en waarin men vervolgens op zoek gaat naar overeenkomsten, uitgaande van die database aan gegevens. Op doorreis doorheen het neuronale netwerk en onder de bevoegdheid van de binaire keuze van het neuron tussen ‘actief’ of ‘non-actief’, *aan* of *uit*, 1 of 0, worden alle fenomenen ingeschreven in de hersenen. En de neurologische beeldvorming, dat “zeer krachtige imaginaire van het symbolische”, laat het toe die activiteit aan het licht te brengen.¹⁴ Laat ons hier in herinnering brengen dat de PET-scans de neuronale activiteit overheen de tijd meten, de zogenaamde ‘activatie’. Volgens het neuro-cognitieve paradigma zouden ze ons op die manier een eerste idee van de menselijke ziel geven, een bewijs van het substantiële en objectieve van onze geest.

Op die manier bestaat verslaving slechts in de mate ze beschreven en voorgesteld kan worden als een proces van informatie-uitwisseling op het niveau van de hersenen, en in de mate ze gereorganiseerd kan worden onder het “meester-voorvoegsel”: “neuro-”. Deze meester doet vandaag zijn uiterste best om democratisch over te komen door te veinzen zijn macht te delen. Zo hoort men zeggen dat het niet alleen de hersenen zijn die van tel zijn, dat de feiten uit de individuele voorgeschiedenis, uit de omgeving en de sociale context ook een rol spelen. Zeker en vast! Maar ze kunnen slechts reëel van tel zijn in de mate dat ze beschreven worden als opererend binnen en ten aanzien van... het brein! En voor zover ze “sporen” nalaten in het neuronale netwerk.¹⁵ Zonder die sporen kan er van *zijn* geen sprake zijn. Alle

13. Miller, J.-A. (2018 [2007-2008]). Neuro-, le nouveau réel. In *La cause du désir*, n°98, Paris, Navarin, 116-117.

14. *Ibid.*

15. Cf. Ansermet, F., Magistretti, P. (2011). *À chacun son cerveau*. Paris, Odile Jacob.

factoren die niet door een computer verwerkt kunnen worden dienen opzijgezet te worden. Op die manier worden de factoren die in rekening gebracht worden door de psychoanalyse, die verslaving of toxicomanie als een symptoom van een particulier subject beschouwt, verworpen. Door ze te coderen en te kwantificeren, wordt aan de beelden van het verslaafde brein een *zijn* geschonken. Zoals J.-A. Miller het zo mooi gezegd heeft: “becijferd kunnen worden, een becijferde realiteit zijn, dat verschaft u toegang tot het *zijn*.”¹⁶

Discours du m'êtré¹⁷

Voor Lacan komt de ontologie voort uit het meesterdiscours. Ze schrijft niet enkel voor wat *is* en niet *is*; door sommige objecten volgens bepaalde modaliteiten toegang te verlenen tot de dimensie van het *zijn*, maakt ze deze beschikbaar om door bepaalde technieken en praktijken gemanipuleerd te worden. Door de verslaving om te vormen tot een ziekte van de hersenen, hersenen die op het niveau van de substantie getransformeerd zijn door die welbepaalde ervaring, worden ook nieuwe ingrepen uitgedacht. Hoewel het verslaafde brein voorgesteld wordt door een stabiel imaginair beeld, is zijn ontologie noodzakelijkerwijs veranderlijk, variabel en dus manipuleerbaar. Uiteindelijk moet de ontmoeting met de drugs een spoor kunnen nalaten in het neuronale netwerk om een verslaafd brein te worden. Op dat moment komt de inherente plasticiteit van de hersenen in het spel, hun vermogen te veranderen en zich aan te passen, als antwoord op specifieke ervaringen. Victoria Pitts-Taylor stelde het volgende vast: “de plasticiteit van de hersenen bepaalt dat de neurologische ontologie niet alleen steeds openstaat voor verandering, maar eveneens dat ze steeds vatbaar is om veranderd te worden.”¹⁸ Verslaving wordt dan ook beschreven als iets dat de plasticiteit zou *afwenden*, of als een voorbeeld van “abnormale plasticiteit.”¹⁹ Moraliserende stigmatiseringen die met de komst van de biologie als verleden tijd beschouwd werden, zijn terug van weggevoerd: de verslaafde zou iemand zijn die er niet

16. Miller, J.-A. (2018 [2007-2008]). *O.c.*, 116.

17. Omwille van de equivocatie is deze Franse subtitel te mooi maar eveneens te moeilijk om te vertalen. Met “m'êtré” wordt uiteraard verwezen naar de meester [*maître*] die het wezen van de fenomenen, de identiteit van de dingen, het *zijn* van subjecten, bepaalt. (nvdv)

18. Pitts-Taylor, V. (2010). The plastic brain: Neoliberalism and the neuronal self. In *Health*, 14-6, 639.

19. Nathan, P. J., Cobb, S. R., Lu, B., Bullmore E. T., Davies C. H. (2011). Studying synaptic plasticity in the human brain and opportunities for drug recovery. In *Current Opinion in Pharmacology*, 11-5, 540-548.

in geslaagd is zijn hersenen op een productieve manier te gebruiken. Het spreekt voor zich dat men hem een handje kan helpen...

Behandelingen van verslaving leggen dan ook steeds meer het accent op de hersenen. Als een brein verslaafd kan worden na de ene ervaring, waarom zou het dan niet weer normaal kunnen worden na een andere? Die 'andere ervaring' is niet zelden de ervaring van een andere drug, van een chemische samenstelling die de verslavingsmechanismen kan onderbreken bij de neurologische bron. Deze medicatie bestaat en wordt courant gebruikt; Naltrexone is er misschien wel het bekendste voorbeeld van. Op dezelfde wijze, in de zoektocht wat legitimiteit te kunnen ontleen aan de neurowetenschappen, hullen de cognitief-gedragsmatige therapieën zich in 'neuro-blabla'. Ze pretenderen een onmiddellijk effect te hebben op het beloningsysteem in de hersenen, het brein opnieuw op de goede manier te verbinden via *exposure* therapie, zonder in staat te zijn dit ook werkelijk te doen. Wat een indicatie is van de impact van het 'neuro-reële' op wat beschouwd wordt als legitieme behandeling. Om redelijkerwijze mee te tellen, maar dan wel kwantificeerbaar en meetbaar, moeten de verslavingsbehandelingen hun effecten kunnen beschrijven in de terminologie van het systeem dat de hedendaagse ontologie domineert. In haar poging het spreken kort te sluiten door het genot dat een rol speelt in de verslaving rechtstreeks aan te pakken, kunnen we enkel de ironie van een dergelijke benadering aanstippen, waarin probleem en oplossing identiek aan elkaar blijken te zijn.

School & Passe

Argument ‘Studienamiddag School & Passe’¹

“De avonturen van de overdracht” – zoals men “de avonturen van de pulsie” zegt. In Seminarie XI stelt Lacan voor om de befaamde Triebchiksale van Freud – in zijn tekst van 1915 over de pulsies – te vertalen als “avonturen” eerder dan als “lotgevallen” van de pulsie.² We hebben deze uitdrukking gekozen als titel voor onze studienamiddag omdat dit ons perfect lijkt overeen te stemmen met de getuigenissen van onze twee genodigde A.E.’s, Véronique Voruz en Daniel Pasqualin. Ze brengen op een zowel levendige als nauwkeurige manier verslag uit over de modaliteiten en transformaties van de overdracht als datgene waarin de pulsie huist. Deze avonturen vinden plaats aan het begin, tijdens en tot op het einde van hun analyse, tot in de uitkomst die ze eraan hebben gegeven. Maar ook daar voorbij, want daar stopt het niet: ze zullen ons vertellen op welke manier het in de passe wordt voortgezet, in hun werk en hun leven vandaag.

VOORBIJ DE VALSE VERBINDING³

TER INLEIDING VAN DE STUDIE-
NAMIDDAG OVER DE PASSE –
16 JUNI 2018

Lieve Billiet⁴

Met deze namiddag rond de passe organiseert de Kring, in samenwerking met het werkseminarie school en passe, zijn laatste activiteit van een werkjaar waarin het thema van de overdracht centraal stond. De Kring sloot daarmee aan bij de oriëntatie van de NLS teneinde daadwerkelijk mee te werken aan de voorbereiding van het congres dat binnen veertien dagen plaatsvindt in Parijs onder de titel: *De overdracht in alle staten: wild, politiek, psychoanalytisch* en dat voor de verschillende groepen en

verenigingen van de NLS het orgelpunt van het werkjaar vormt.

Dat de studienamiddag rond de passe nu net de laatste activiteit van het werkjaar rond het thema van de overdracht is, is ongetwijfeld mede aan het toeval te danken — bij het vastleggen van activiteitenkalenders spelen nu eenmaal veel zaken mee, de agenda’s van onze gasten bijvoorbeeld — maar ik noem het daarom niet minder een gelukkige zaak. Want de vraag van de overdracht en die van de passe zijn intrinsiek met elkaar verbonden. De passe is Lacans antwoord op een freudiaanse impasse die de analyse oneindig maakt. Die impasse en die oneindigheid hebben alles te maken met een harde, niet analyseerbare kern binnen de overdracht.

Freuds psychoanalyse ontwikkelt zich vanuit de doorgedreven ondervraging van het klinisch gegeven van de overdracht dat hij ontdekt als een fenomeen van ‘valse verbinding’: tussen een voorstelling en een affect, tussen iets actueels en iets ouds, tussen een banale gebeurtenis en een traumatisch voorval, tussen een ouderfiguur en de persoon van de arts, ... De analyse laat toe daar iets aan het licht te brengen. Maar laat ze ook toe een ‘juiste verbinding’ tot stand te brengen? Is dat haar finaliteit? En verbinding waarvan eigenlijk ?

In het allereerste gebruik verwijst de term naar de valse verbinding tussen een voorstelling en een affect. De twee hellingen van de overdracht zijn daarmee meteen op de kaart gezet. De overdracht heeft een inhoudelijke, epistemische kant, de kant van de voorstelling — er is een betekenis, er valt iets te duiden — en een libidineuze kant, de kant van het affect — er is lust, bevrediging mee gemoeid. Of misschien preciezer, de overdracht heeft niet zozeer twee kanten, dan wel: de overdracht is de verbinding van die beide kanten. In de overdracht zijn die twee kanten verbonden. En de vraag is dan maar of een ‘juiste verbinding’ van betekenis en bevrediging überhaupt wel mogelijk is. Freud stelt niet alleen de onvermijdelijkheid, het automatisch opduiken van de overdracht vast, maar ook de ‘onoplosbaarheid’ ervan. Het is die onoplosbaarheid die de analyse oneindig maakt. Dat heeft alles te maken met de rol van de vader en de fallus, die voor Freud het sluitstuk vormen van de psychische realiteit als ‘verbinding’ van voorstelling en affect, van betekenis en bevrediging. Freud conceptualiseert die verbinding via het Oedipus-complex en het castratiecomplex, die geen restloze, ge-

1. Dit argument leidde de ‘Studienamiddag School & Passe’ in, die plaatsvond in het Pand te Gent op 16 juni 2018, georganiseerd door de werkgroep School & Passe en de Kring voor Psychoanalyse van de NLS.

2. Lacan, J. [1973 (1964)]. *Le séminaire, livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Seuil, Paris, 148.

3. Inleidende bijdrage op de studienamiddag ‘School & Passe’, 16 juni 2018 te Gent.

4. Analytica Lid van de School (AME) van de New Lacanian School, lid van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS en van de World Association of Psychoanalysis. Lesgever PPAk-Gent. Klinisch psychologe. billietlieve@gmail.com

lukkige afloop kunnen kennen. Immers, geen verbinding zonder de valse noot van de haat voor de vader en/of de moeder, geen verbinding zonder de rest van de castratieangst of de penisnijd, die een niet analyseerbare kern binnen de overdracht vormen én de analyse oneindig maken. Voor Freud toch.

Lacan laat ons toe verder te gaan. Haat — negatieve overdracht kunnen we ook zeggen —, angst en nijd zijn niet de rotsen waarop elke analyse moet stranden, onherroepelijk in een impasse terecht komen. Het zijn integendeel bakens in de zoektocht naar de weg voorbij het freudiaanse sprookje van de liefde van en voor de vader — voorbij de positieve overdracht kunnen we ook zeggen —, voorbij de ‘valse verbinding’ die de psychische realiteit is, voorbij de fictie van het fantasma, voorbij de illusie van een seksuele verhouding. Voor Lacan moet de analyse radicaal op het reële gericht zijn.

We hebben het voorrecht vandaag twee Analytici van de School te mogen ontvangen die met ons in gesprek zullen gaan rond hun analyse en passe. Diegenen van de aanwezigen die samen met ons eerdere getuigenissen van hen gelezen en bediscussieerd hebben, of hen elders reeds hoorden spreken, zullen meteen snappen waarom ik het graag een bijzonder gelukkige zaak noem dat we net hen vandaag te gast hebben, — dat is dan al de tweede gelukkige zaak, gelukkige verbinding zo men wil — op een namiddag rond het thema ‘de lotgevallen van de overdracht’, want laten beiden in hun getuigenissen nu net uiterst precieze zaken vertellen rond bijvoorbeeld de keuze van hun analyticus of analytica, keuze die uiteraard overdrachtelijk bepaald is. Dat wil zeggen keuze die gebeurt vanuit de valse verbinding van voorstelling en affect, van onbewuste inhoud en libido in freudiaanse termen, van betekenaar en pulsie in lacaniaanse termen.

Eén van de namen van die valse verbinding is het fantasma, de fictie die de psychische realiteit vorm geeft maar ook de neurotische impasse uitmaakt. In zijn eerdere getuigenissen toonde Daniel Pasqualin welke vorm het freudiaanse sprookje van vader en fallus, van oedipus- en castratiecomplex voor hem kreeg, sprookje dat de illusie van een seksuele verhouding installeerde. In het sprookje van Daniel Pasqualin spelen Roodkapje, de jager en de grootmoeder mee. En de wolf natuurlijk die opvreet maar ook opengesneden wordt. Daar komen mensen en bloed bij kijken. Daar kleurt het plaatje flink rood. Opvreten en opgevreten worden. In

de analyse zal zich hier, voorbij het sprookje van vader en fallus, voorbij de illusie van een seksuele verhouding, het genot van de partiële pulsie laten zien. Dit genot, deze partiële pulsie, zo zal blijken, geeft van in het begin vorm aan de overdracht, bepaalt mee de keuze van de analytica. In de analyse zal dit object herleid worden tot wat het is: geen stop die het tekort van de castratie afdekt, maar een leegte waar rond de drift zijn circuit kan uittekenen. Van *avide* naar *a-vide*: van een gulzig oraal genot naar een leegte. Daar zal, voorbij het fantasma, een pulsionele stijl resten.

Véronique Voruz heeft ons, tijdens haar driejarig mandaat als Analytica van de School dat momenteel zijn einde nadert, doorheen talrijke getuigenissen en telkens vanuit een nieuwe invalshoek uiterst precieze zaken verteld over de valse verknoppingen die haar psychische werkelijkheid vorm gaven, die de overdracht en de keuze van haar analytica bepaalden, maar ook de impasse die erin besloten lag. Hoe zich losmaken van een analytica die ze koos omwille van haar stijl, omwille van haar stem, die haar versie van de vrouwelijkheid vorm gaven? Hoe zich losmaken van die tenminste-één-vrouw waarin ze geloofde? Hoe zich losmaken van haar lichaam, zonder het hare te verliezen? Ze getuigde over het bijzonder dispositief dat ze uitvond om een uitweg te vinden uit de impasse binnen de overdracht, dispositief dat voor haar de weg opende naar de passe.

De analyse stelt geen ‘juiste verbinding’ in het vooruitzicht. Ze is gericht op het reële voorbij de valse, leugenachtige waarheid, ze opent een weg naar de erkenning van het toeval voorbij het geloof in determinatie en lotsbestemming, ze viseert de ‘fixie’ voorbij de fictie. Elk op hun manier getuigen Daniel Pasqualin en Véronique Voruz hoe dit een ander gebruik van de pulsie mogelijk maakte, in hun leven, in hun werk als analytici, in hun betrokkenheid bij de analytische zaak en hun verhouding tot de School.

Ik verontschuldig mij bij hen voor de grove borstel waarmee ik door hun getuigenissen ging, voor de wijze waarop ik enkele punten hernam op een manier die de subtiliteit ervan onvoldoende recht doet en haast mij henzelf het woord te geven, niet zonder hen nogmaals te danken voor hun bereidheid deze namiddag met ons in gesprek te gaan.

VALSE COMMUNIE ¹

Daniel Pasqualin ²

Ik wil jullie graag bedanken voor de uitnodiging die ik met veel plezier ontvangen heb. Het is een uitnodiging voor een communie. Weten jullie wat dat is, een communie? Die vindt plaats wanneer men iets deelt, iets verdeelt, zoals dat bijvoorbeeld het geval is in een koppel. “De psychoanalyse is veranderd”, zegt Lacan in zijn *Préface à l'édition anglaise du Séminaire XI*, “uitgevonden door een eenling [...] wordt ze heden paarsgewijs bedreven. [...] In de kuur moet de analyticus dus meegeteld worden.”³ Zelfs al weet men in het begin van de analytische ervaring niet zo goed wat men deelt of wat er de inzet van is, toch is het duidelijk dat een analyse die tot op het eindpunt gevoerd werd, een avontuur is dat eerst een communie geïmpliceerd heeft. Een analyse is een avontuur als men zich in de overdracht werkelijk riskeert *in te zetten*. Het is daarom dat we samen met Anne Lysy de voorkeur gegeven hebben aan de term *avontuur* in plaats van *lotgeval*, wat de klassieke term is wanneer het over de pulsie gaat. Een avontuur impliceert het onbekende, iets wat men nog niet kent en dat zich al dan niet kan produceren. Tijdens een avontuur is het altijd zo dat het weten op dit of dat moment in gebreke blijft. Men lanceert er zich in, engageert er zich voor, riskeert zich erin. Of er iets verandert voor de analytisch zal afhangen van hoe de analyticus te werk zal gaan. Het gaat om een reis waarbij alles niet van bij het begin is vastgelegd. De overdracht is een onmiskenbaar concept dat sterk geëvolueerd is, net als het symbolische, doorheen het onderwijs van Lacan. Op het einde daarvan zal Lacan het niet meer over overdracht hebben maar over “gevallen van hoogdringendheid die de analyse bevredigend moet beantwoorden”⁴, maar alles op zijn tijd.

In het begin is er de overdracht! Van daar vertrekt alles. Overdracht is noodzakelijk om in het proces van de kuur binnen te treden. Het aan het weten veronderstelde subject [*Sujet sup-*

posé Savoir – SsS] “articuleert al wat er van aan is, van de overdracht”, zegt Lacan ons in zijn *Proposition* uit 1967, de grote tekst waarin hij de passe theoretiseert.⁵ Hij voegt er aan toe dat de kuur die tot op haar eindpunt geleid werd naar de subjectieve ontzetting [*destitution*] toevoert “waar het niet-essentiële van het aan het weten veronderstelde subject onthuld wordt.”⁶ Ziedaar wat een gek avontuur er aangeboden wordt! (Er is dus het niet-essentiële van het aan het weten veronderstelde subject en het essentiële van de pulsie, zoals de foto hieronder het toont, en waar de droom over het gilet op de schouders van de analyticus naar verwijst om de pulsie te verbergen.) Er is de overdrachtsliefde, een ware misleiding van de liefde zoals Freud zei. De analyse is een avontuur dat zijn coördinaten heeft, een logisch begin en einde.

Maar er zijn enkele schoppen voor nodig om er beweging in te krijgen. De overdracht van het begin, zelfs eraan voorafgaand, noodzakelijk voor de intrede, veronderstelt de grote Ander, terwijl op het einde van Lacans onderwijs, op het moment van de gescheiden Eén-en [*Uns séparés*], deze zonder Ander zullen zijn. Lacan vraagt zich in *Seminarie XXV, Le moment de conclusion*, af wat er met het aan het weten veronder-

1. Bijdrage op de studienamiddag 'School & Passe', 16 juni 2018 te Gent. (Vertaling: Tim Miserez, Dewi Dynoodt, Vic Everaert, Els Van Compernelle).

2. Analyticus van de School (A.E.), lid van de *ACF-Belgique*, de *ECF* en de *WAP*.

3. Lacan, J. (2012 [1976]). Voorwoord tot de Engelstalige uitgave van het *Seminarie XI*. In *iNWIT 8/9*, tijdschrift voor psychoanalyse van de New Lacanian School, 62.

4. *Ibid.*, 64.

5. Lacan, J. (2001 [1967]). Proposition du 9 octobre 1967 sur le psychanalyse de l'École. In *Autres écrits*, Seuil, Paris, 248.

6. *Ibid.*, 254.

stelde subject gebeurt. En hij antwoordt dat het “een verondersteld weten te lezen” [*supposé savoir lire*] wordt. In mijn geval is het overduidelijk dat ik in het begin van mijn kuur niet wist te lezen. Ik onderhield in het algemeen een vreemde verhouding tot de lectuur, waarover ik reeds getuigde. Het ging om een weerstand tegen de lectuur, in het bijzonder tegen de lectuur van mijn eigen symptoom: ik kwam er niet toe het te lezen. Ik heb het in mijn analyse geleerd, ik heb het geleerd “zonder enige pedagogie” zoals Jacques-Alain Miller dat zegt in zijn tekst *Een symptoom lezen*.⁷ Het is iets dat mijn analytica me doorgegeven heeft. Er is een ‘weten te lezen’ dat overgebracht moet worden. Het *anders* weten te lezen is dus essentieel, maar moet verbonden zijn aan de S van de grote doorstreepte Ander, kortom aan het gat in de Ander, aan het tekort, aan de leegte. Dit gebruik van de betekenaar onderlijnt wat men hoort, de ‘materialiteit’ [*matérialité*], wat weerklinkt (op zichzelf) en wat geen verband heeft met wat men wil zeggen of wat het betekent. De taak van de analyticus, vervolgt Lacan, binnen datzelfde *Seminarie XXV*, is het snijden in hetgeen de analysant zegt. U weet dat de coupure een centraal element vormt in mijn kuur en mijn leven. De geliefde, bevreesde, imaginaire en fantasmatische coupure. Maar ook de coupure van de separatie, de echte snede, uitgevoerd door de analyticus als praktijk binnen de kuur. Lacan spreekt over het verheffen van de psychoanalyse tot de chirurgie, door de coupure, die ons als enige aan de mentale debiliteit van de gedachten kan doen ontsnappen. Alleen de coupure kan iets veranderen. Zij vormt de enige manier om te ‘equivoceren’ [*équivocer*] op de orthografie, zoals Lacan dat zegt in *Seminarie XXV*. Ze leunt dus dicht aan bij de schriftuur want ze doet iets anders resoneren, ze *sonoriseert* iets anders dan de intentie van wat men wou zeggen. Enkel deze coupure kan de genoten zin [*le sens joui*] uithollen en kan het genot dat aan niets gebonden is, vastklemmen! De pulsie is reflexief, er is uiteindelijk geen gemeenschappelijkheid met de ander! (cf. de foto met de kleine gulzigaard [*avide*] met zijn ersatz!) De pulsie is een surrealistische montage, een avontuur gemaakt met *bric-à-brac*, een valse communie [*fausse communion*]. Zoals Esthela Solano op de blog van de NLS in de rubriek ‘portes’ zegt: “het weten in dit nieuwe perspectief brengt het leesbare van de letter naar boven, struikelend over het onleesbare dat een gat maakt”. Voilà, als introductie, enkele grote lijnen over het avontuur van een analyse.

Aanvang en staking van het begin...

Wat mij betreft, kan ik zeggen dat wat mijn toegang tot de overdracht gemotiveerd heeft binnen de twee entrees die ik gemaakt heb, want ik ben er twee keer mee begonnen, het klassieke aan het weten veronderstelde subject was. Er was al een zekere overdracht op de psychoanalyse. De eerste analyticus was mijn leraar geweest in een school voor sociale wetenschappen. Hij sprak over de psychoanalyse, ik haakte onmiddellijk aan. Ik ben hem gaan opzoeken op het moment dat ik mijn vader ben verloren. Grosso modo is dat de plaats die hij vervuld heeft; een analyse in de naam van de vader, het lezen van het weten dat van het onbewuste komt. Dat was een etappe, maar ik ben opnieuw moeten starten, door een inhibitie in het schrijven en op seksueel vlak. Angst voor iets dat op een wit blad moet vloeien, zoals Freud dat schreef. Natuurlijk veronderstelde ik ook een weten bij mijn tweede analytica, een *savoir-y-faire* met mijn symptoom, ik dacht dat ze het zou ontcijferen, mij zou bevrijden. Ik had enkele artikels van haar gelezen, waarvan een over de Tango. Ik had haar uitgenodigd in Luik voor een congres over trauma, ze had een heerlijk accent, stemmen met een accent hebben voor mij meer smaak. Ik had ook een blik geworpen op haar decolleté. Wat mij later “oh la la, dat is een vrouw!” deed zeggen. Men ziet hier duidelijk dat de opstelling helemaal anders is dan bij de eerste analyticus. Hier komt het lichaam erbij. Op het ogenblik van mijn keuze wist ik dit niet, ik heb het pas kunnen formaliseren, lezen, nadat ik echt geëngageerd was in de analyse; hier speelde een gekozen brokstuk door de afsnijding van de pulsie, de borst, een rol. Deze pulsionele elementen, eerder vastgepind op het lichaam van de analytica, zijn voor mij altijd een soort ‘buiten mijn weten’ geweest, versluierd door een zekere intellectuele idealisering. De stukken zijn er, maar het subject weet niet dat het weet! Het subject kan het ook niet weten. Het subject weet nog niet hoe ze te lezen. Het avontuur, dat is zijn symptoom leren lezen, op een andere manier. Ik had naar de analytica geschreven dat ze iemand met kwaliteit was. Achteraf heb ik in mijn analyse kunnen lezen, ook bij de verheldering op het einde, dat deze idealisering een zekere verlaging [*ravalement*] van die *kwaliteiten* verborg, en dat het het seksuele was dat reeds de dans leidde. Wat nooit aan het licht is gekomen bij mijn eerste analyticus, die de plaats van de dode vader innam. Hier dus waren er de borst, de stem met accenten, en het *het-zien* [*ça-voir*]. Ook de grote

7. Miller, J.-A. (2011). Lire un symptôme. In: *Mental* n° 26, 50.

mond en de glimlach van een roofdier. Zo is het avontuur begonnen. De overdrachtsliefde vraagt niets meer. Ze is niet minder echt dan de liefde in het algemeen, die altijd zijn voorwaarden heeft.

Alle ingrediënten zijn aanwezig om een fantasma onder overdracht te construeren. Een echt bedrog van de liefde uiteraard, zoals Lacan, trouw aan Freud, uiteenzette in zijn eerste onderwijs. Toen ik mij beklaagde dat ik niet meer kon schrijven, toonde ik mijn schriftje aan mijn analytica, die het scande, letterlijk. Ik gaf het haar om iets te zien, ze bekeek deze schriftuur in een oogopslag, wars van zin. Dat ik dit antwoord heb kunnen aanvaarden kwam door de liefde! Want op het niveau van de zin, kon het slechts een mystificatie zijn! Maar de gewaarschuwde analytica weet dat het om genot gaat en niet om zin! Een eerste interpretatie met betrekking tot het schrijven, door middel van de *équivoque* — “Ik roep niet, het is zij die roept” [*je ne crie pas, c'est elle qui crie*] — deed mij de verhouding tot het seksuele en ook het roepen van het genot horen. Een verknoping van het symptoom met het levende lichaam. Interpretatie die eruit bestaat om iets anders te lezen en te laten horen dan wat men wou zeggen. De interpretatie opent hier het overdrachtelijke onbewuste. Deze interpretatie heeft de deuren van mijn onbewuste geopend zoals deze nooit eerder voor mij geopend waren, door onmiddellijk de dimensie van het lichaam vast te grijpen. De S1 roept een S2 op die het komt vervolledigen, maar deze keer vastgepind op het lichaam. Deze overdrachtsliefde en de vrije associatie houden een logische tijd aan maar deze overdrachtsliefde moet op lange termijn op een bepaalde manier gemanoeuvreed worden opdat het werk zou kunnen voortgezet worden. Het pulsionele karakter was duidelijk aanwezig, maar gesluierd, het ging de seksuering in de Ander zoeken en nog niet het seksuele in zichzelf. De pulsionele lus zou het rondje van de objectlibido, gesitueerd in de ander, doen. Ik geloofde in de communie, ik was een communicant. “Ik hou van jou, maar omdat ik onverklaarbaar genoeg in jou van iets meer dan jou hou – het object kleine *a*, vermink ik je.”⁸ U herkent uiteraard het citaat uit Seminarie XI.⁹

8. Lacan, J. (2008 [1964]). In jou meer dan jou (les XX uit Seminarie XI). In *iNWiT* 4, Tijdschrift van de New Lacanian School, 32.

9. Lacan, J. (1973 [1963-1964]). *Le Séminaire, livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 237.

Daarom heb ik voor deze uiteenzetting gekozen voor de titel: valse communie! De foto waar ik eerder naar verwees, werd me doorgestuurd door Luc Vander Vennet. Ik vond deze zeer amusant, en ik bedank hem daarvoor, maar als men goed kijkt, is hij ook zeer leerrijk. Deze kleine jongen, de kleine *Avide*, dat ben ik! Een merkwaardige communicant! *Neemt en eet, dit is mijn lichaam!* U herkent de laatste woorden van het laatste Avondmaal. Het is wat ik vandaag kan zeggen. Hij slikt [*glouglote*] helemaal op zijn eentje, om de formule van Lacan uit zijn voordracht in Leuven te hernemen, hij verslikt zich [*se glouglote*] helemaal alleen met deze ersatz van een borst, op een paspop met de romp van een nagemaakte vrouw. De pulsie is reflexief, leert Lacan ons. Het gaat om een autistisch genot. De communie is slechts een mythe, die uiteraard een functie heeft, maar ze bestaat niet. De communie met het lichaam van de ander houdt niet stand, ze kan zich niet schrijven. De borst komt niet van de ander, ook al was ze de Heilige Agatha! En God zelf kan er niets mee! Het is een montage, zoals Lacan dat zegt, een constructie. Een analyse die georiënteerd is door het reële van het genot, noodzaakt een andere verhouding tot de overdracht. Met name voorbij het fantasma gaan om zijn stuk reële vast te zetten. Op het einde van zijn onderwijs werkt Lacan een soort deflatie van de overdracht uit. De sleutel is niet meer het weten, maar het viseren van het reële door de coupure die als enige de schriftuur en de *resonantie* kan bewerkstelligen van dat wat in het lichaam is ingeslagen.

Maar alles op zijn tijd, en vooral binnen zijn logica. Het avontuur van de overdracht werd voor mij voortdurend overschaduwd door het uit te werken weten, het weten hoe de vraag van het seksuele binnen het lichaam te verzegele. De obsessieel droomt ervan alles te kunnen vertalen in betekenaars. Zijn verdedigingen, zijn gedachten tegen het genot, worden ook een genot. Het verlangen is verloren, verknoopt in een warboel. Steeds verder weg van zijn verlangen als de analyticus er niet toe komt het vizier scherp te houden. Het woord geven aan een obsessieel is zoals wortelen geven aan een konijn. Als men de kuur niet oneindig wil laten doorgaan, waar alle ruimte door de genotsvolle gedachten [*l'apensée*] wordt ingenomen, moet men op een gegeven moment couperen.

Het Laatste Avondmaal

Dit is mijn lichaam... is een krachtige formule

in de communie. Een genotsformule uiteraard, die van gegeten te worden. Het katholieke geloof stikt van dit genot. Ik geloof dat ik er grotendeels ben ingedompeld, in dit discours en zijn denkbeelden. Ik heb er natuurlijk mijn persoonlijk gebruik van gemaakt. Ik ben erin gevallen toen ik klein was. Ik had te maken met een soort decorum van het genot, dat alles in naam van het goede. Ik heb nooit echt in God geloofd, ik heb mij voornamelijk geadresseerd aan zijn borsten! (JL) De religieuze opvoeding, volledig gebrekkig in mijn geval, helemaal niet meedogenloos, is wat mij als discours werd aangeboden om S(A) te verzegelen. Ik vroeg mij bijvoorbeeld af waar de doden naartoe gingen? Ook waar de kinderen vandaan kwamen? Uiteraard! Tussen de twee is er het leven, niets anders dan dat! Het mysterie van het leven! De religie, het zijn litanieën, maar ze hebben effecten op het lichaam. Vandaag de dag ziet men het goed, met haar desastreuze terugkeer. Zoals Lacan het zegt in Seminarie XXV, *Le moment de conclure*: “De psychoanalyse is een praktijk van babbelen, (...) er komen uitspattingen uit voort”. U weet het, of toch zij die mij een beetje gelezen hebben – de stakkerds zijn zover gegaan dat ze er een banket van maakten, ik denk dat ze een indigestie hebben opgelopen¹⁰ – u weet dus dat ik genoeg gesproken heb over het beeld van de heilige Agatha, dat ik vond in een bijbel van mijn vader. Het is iets centraals in mijn kuur. Hier het beeld van de offerande of van de communie van stukken van het lichaam, hier de borsten, die geofferd worden en die een lichamelijk genot produceren. Het koninklijke beeld, volgens de uitdrukking van Jacques-Alain Miller, dat mijn wereld presenteert of zelfs mijn smerigheid [*immonde*]. Dat beeld representeert geen subject, het spreekt van zijn genot; hier is er sprake van een zekere mutilatie, men moet toegeven dat het niet geproduceerd wordt door een meedogenloze meester, maar dat het gaat om de omsluiting van de tanden. Het kost telkens tijd om dit te doen (cf. beet in haar borst).

Revoluties van de overdracht?

In zijn fameuze Seminarie XI is de overdracht een van de vier fundamentele concepten van Lacan. Seminarie XI presenteert een versie van de overdracht die conform is aan het lacaniaanse begrip van het subject uit die periode: een betekenaar representeert het subject voor

.....
10. Verwijzing naar de voorbereidende *banketavond*, georganiseerd door het werkseminarie ‘School en Passe’, waarin meerdere getuigenissen van Daniel Pasqualin werden besproken.

een andere betekenaar. Het is Lacans uitwerking van die periode die verbonden is aan de hegemonie van het symbolische. Het gaat er niet om deze fase in de overdracht uit te wissen. Om een analyse aan te gaan is het absoluut noodzakelijk om daar eerst te passeren. Een subject wordt verondersteld aan een weten dat wordt ondergebracht in een ander, in het huidige geval bij de analyticus. Er is een veruitwendiging van de libido die aan het werk is en die zich lokaliseert in de Ander. Dit is wat trouwens zo problematisch verloopt binnen de psychose en binnen het autisme. Maar het genot is altijd autistisch, net zoals de *pas de communion* dat ook zegt.

Om terug te komen tot ons avontuur zijn er enkele omkeringen nodig opdat de reis zich zou kunnen verderzetten. Men ziet bijvoorbeeld dat het zogenaamde stuk lichaam van de Ander in feite een deel van zichzelf is, ondergebracht in de ander. Wat een fameuze overdracht is; de overdracht van een stuk van het lichaam, in de neurose welteverstaan. *Sépartition* zoals Lacan dat zegt, van een stuk van zichzelf, dus niet losgerukt van de Ander.

Wat mij betreft, zoals ik daar reeds over getuigde, heb ik een eerste analyticus bezocht omdat ik mijn vader had verloren en dit verlies mij zonder kompas had achtergelaten. Dat was mijn kleine fictie bij de aanvang. Ik geloofde dit echt. Maar ik geloof dat mijn eerste analyticus er ook een beetje te veel in geloofde. Dit liet mij achter op het punt van een identificatie met een dode vader. Het was ook de naam van de analyticus, geloof ik. Gelukkig had mijn onbewuste een ander symptoom gefabriceerd, een andere invalshoek, zodat mijn onbewuste zich opnieuw zou kunnen openen onder overdracht. Ik hernam mijn analyse omwille van een inhibitie in het schrijven en op seksueel vlak. De angst was van de partij. Ik had altijd van schrijven gehouden. Ik verwijs naar een klein artikel dat ik pas heb geschreven voor *La Cause du Désir* n° 99: ‘*Que l’écho dure*’. Schrijven was onmogelijk geworden. Het antwoord van mijn analytica was volgens mij ook het onderstrepen van het belang van het-zien [*ça-voir*] en niet van het weten daarin. Ze spiegelde de karikatuur van de blik voor, een pantomime van lectuur.

Met verbazing en zelfs met bevrediging slikte ik deze kleine overdrachtsfictie die zich installeerde. Iets had zich net overdragen, ze had mij enkele woorden in het Italiaans gezegd. Enkele weken later schreef ik haar een brief om haar

te bedanken: ik was gedragen [*ferré*], en zelfs overgedragen [*transféré*]. Enthousiast gaf ik mij aan haar over. Aanwezigheid van een object, dat van de blik, en ook dat van de borst geïnjecteerd in de kwaliteitsvolle Ander! In ieder geval, met deze persoon van kwaliteit, onderscheidt men zeer goed de kant van het SsS (het aan het weten veronderstelde subject) dat zich installeert, maar het ideaal is doordrenkt van het seksuele in het lichaam. Overdracht van enkele Italiaanse betekenaars, die ook op het perron van het station weerklonken, op het moment van de scheiding, zoals dat steeds het geval zal zijn gedurende de analyse. Een overdracht van ‘detaal’, met het genotsaccent dat ze in zich verbergt. Het seksuele aan land doen komen, in een geval van een obsessionele neurose, is het invoeren van een totaal verlies van controle. Iets dat een beetje verontrust, vermits de pulsie op het terrein treedt, het lichaam ook, dat van de analytica en dat van de analysant. Het is een geïncarneerd engagement, genegeerd in de eerste analyse. Hier draaide het om de overdracht van een object, bovenop het weten. Het weten voldoet niet. Deze analytica incarneerde de onbekende vrouw, de vrouw *zonder*.

In het begin van de kuur was er de ontcijfering van het onbewuste, daarna gingen we naar een logica van het uitsnijden die de blablabla van zijn liefdadigheid ontdoet [*décharite*], die ontkoppelt, opereert, separeert. Die uiteindelijk S1 scheidt van S2. Maar het vraagt tijd en enkele schoppen van de analytica om het genot uit het spreken los te schroeven. Wat is er terecht gekomen van deze zoektocht naar de borst?

“Daar situeert zich de zin van het complex van de borst, het *mammal-complex*, waar Bergler de relatie tot de orale pulsie ziet, met dien verstande dat de oraliteit waar het om gaat helemaal niets te maken heeft met de voeding en dat de nadruk op het mutilerend effect legt.”¹¹

Een andere omkering zal zich binnen de kuur produceren. Het subject gaat over naar de kant van de borst die het is voor de Ander. “Ik ben vol van de borst” heb ik kunnen zeggen. Uiteindelijk ben ik de borst vol gaten. Leeg.

Na de analyse zal er — cf. mijn uiteenzetting in Barcelona, ‘*Imbuvable*’ — een droom van een groot glas met een witte substantie erin opduiken, “een niet te slikken object dat dwarszit

in de keel van de betekenaar.”¹² Het is op dit punt van het tekort dat het subject zich moet herkennen.

Om dit vast te kunnen klemmen, deze instemming van de analysant om zijn wijze van genot te kennen, moet men ook de hinderlijke kant van de overdrachtsliefde traverseren. Freud, net als Lacan, leert dat de overdracht een werktuig is, een middel, maar deels ook een obstakel, dat deelneemt aan de sluiting van het onbewuste, van het reële onbewuste zoals Lacan het uitwerkt in zijn laatste onderwijs. Dit traject zal Lacan ertoe leiden om niet meer te spreken over de overdracht in zijn geheel, maar eerder over de gevallen van hoogdringendheid die de analyse moet bevredigen.¹³

Liquidatie van de overdracht?

Als we terugkeren naar Seminarie XI, op p. 240, vraagt Lacan zich af wat de liquidatie van de overdracht juist wil zeggen. Hij vervolgt op p. 241: “Het kan hier dus slechts gaan, als de term liquidatie al een zin heeft, om de permanente liquidatie van dit bedrog waarmee de overdracht zich neigt te manifesteren in de richting van de sluiting van het onbewuste. Ik heb u er het mechanisme van uitgelegd, verwijzend naar de narcistische relatie waar het subject zich een beminnenswaardig object maakt.”

Dus, als de overdracht de noodzakelijke motor en tegelijk ook een rem is, is het nodig om eruit te geraken. Maar, kan men werkelijk uit de overdracht geraken? Benoemd worden tot Analyticus van de School, betekent de analyse te hebben beëindigd, maar we zetten haar elders verder; als ik er hier voor jullie over spreek, dan is dat omdat ik iets overdraag op de School die mij benoemd heeft. Er is geen elaboratie zonder overdracht. Wat veranderd is, is dat ik er nu toe gekomen ben mezelf een *savoir-y-faire* te veronderstellen met mijn sithoom. Het onderzoek gaat verder, maar ik heb het lichaam van mijn analytica niet meer nodig. Ik behelp mij met mijn lichaam, met mijn pulsionele circuit. Men zou kunnen zeggen dat het een andere koppeling is. Ik vorm geen lichaam meer met mijn analytica. Ik zet er ook op in dat sommigen mij iets terugsturen door hun aandachtige lectuur. Men spreekt alleen maar tegelijkertijd bouwt men slechts

12. *Ibid.*, 243.

13. Lacan, J. (2012 [1976]). Voorwoord tot de Engelstalige uitgave van het Seminarie XI. In *iNWit* 8/9, *De psychoanalyse vandaag, voorbij de mythes*, Tijdschrift voor psychoanalyse van de New Lacanian School, 64.

11. *Ibid.*, 241.

verder met meerderen. Zo niet, dan zou elk van ons in een autistisch genot blijven zitten. Het doel van onze School is het verspreiden van de werkzaamheid van de psychoanalyse, wat een politiek is die gewild en ondersteund wordt door Jacques-Alain Miller en de *École de la Cause Freudienne*. Dat men aan de *passe* zo'n weerklank geeft is niet altijd het geval geweest. Voor elk van ons is getuigen een poging om de echo in het lichaam te vertalen door de schriftuur, die voorbij de separatie, zelfs voorbij de dood, weergalmt.

De *avide* is de vrucht van een breuk die voor mij verder-schrijft.

[*L'avide est le fruit d'une coupure qui fait pour moi écri-dure.*]

New Lacanian
School
in Amsterdam

HET LAWAAI VAN MENSEN ALS 'ALLEDAAGS' SYMPTOOM: EEN PSYCHOTISCHE UITVINDING ¹

Rik Loose ²

Inleiding

In Seminarie XX stelt Lacan dat het lichaam iets is dat zich geniet (*cela se jouit*).³ Het lichaam is dus een zetel van het genot. Soms wordt dit lichaam als problematisch ervaren, vooral wanneer (het lichaam van) het subject geen castratie ondergaan heeft. In dat geval heeft het reële een specifieke grip op het lichaam. Dit kan elementaire lichaamsfenomenen (evenementen) tot gevolg hebben. Er is geen capitoning van het lichaamsfenomeen mogelijk, waardoor het moeilijk is het een betekenis te verlenen. Deze lichaamsfenomenen zijn vaak discreet, enigmatisch of zelfs angstaanjagend. Het subject staat dan perplex. Er is echter nog een andere mogelijkheid: in bepaalde gevallen kan de manifestatie van zo'n geïsoleerd fenomeen zich als perfect normaal voordoen. Deze laatste mogelijkheid kan er dan toe leiden dat de analyticus de richting van de behandeling bepaalt op basis van de hypothese dat de analysant neurotisch is. In de psychose is het niet alleen de verhouding met het lichaam die problematisch is maar ook de verhouding met de organen van dit lichaam, en inderdaad met het orgaan van de taal zelf. Soms manifesteren de problemen zich hoofdzakelijk in de organen van het lichaam.

Het geval van Lisa

Ik ontving Lisa voor het eerst vijf jaar geleden toen ze 30 was. Ze kwam bij mij op aanraden van een vriendin die bij mij in analyse geweest

was en die teruggekeerd was naar Mexico. Deze vriendin (met wie ze een appartement deelde) was "de enige interessante persoon die ze kende". Ze praatten veel met elkaar en ze mist haar erg. Lisa heeft een eigenaardig accent. Ik dacht eerst dat ze Spaans was. Ik vroeg haar waar ze vandaan kwam. "Ik ben Iers" zei ze. In de eerste sessie klaagt ze over haar eenzaamheid. Ze zou graag iemand ontmoeten, maar ze wil niet uitgaan omdat dat ze zich verveelt. Het lawaai in cafés is teveel voor haar. Ze zegt: "Alles is zinloos, het leven is zinloos". Ze is angstig en huilt vaak. Het lijkt erop dat ze gebukt gaat onder een zwaar gevoel van verlies of dat ze constant geconfronteerd wordt met een gat zonder limiet. Voor lange tijd gebeurde er weinig in haar analyse. Ze studeerde geschiedenis en politiek. Na haar studie gaf ze Engelse les in Mexico en Korea. Ze zei dat ze naar het buitenland ging om te ontsnappen aan haar benauwende moeder. Ze is sinds een aantal jaar terug in Ierland maar heeft nog steeds de behoefte om weer naar het buitenland te gaan. Terug in Ierland gaf ze eerst Engelse les aan buitenlandse studenten, daarna werkte ze in een uitgeverij en nu doet ze administratie in een van de universiteiten.

Ze heeft een oudere broer, twee jongere zussen en een jongere broer. Deze pesten en beledigen haar, hetgeen ze haat, maar ze kan hier niet op reageren (ze staat hier woordeloos tegenover). Vader en moeder zijn ongelukkige mensen. Haar vader spreekt niet of nauwelijks, hij zit daar maar, alleen, op zijn eentje en hij wil met niemand omgaan. Hij is religieus maar ook bot en angstig. Hij is niet in haar geïnteresseerd, heeft niets tegen haar te zeggen en ze denkt dat hij haar minacht. Wanneer ze een poging waagt om een gesprek met hem aan te gaan reageert hij sarcastisch en pest haar. Nogmaals, hij houdt zich niet met haar bezig en ze zegt daarover: "Ik heb niets met mijn vader, er is daar niets, hij is geen vader en dat is droevig. Waarom kinderen hebben als je geen tijd met ze door wil brengen?".

Haar moeder komt uit een gezin van 14 kinderen. Lisa's grootvader aan moeders kant stierf toen haar moeder 16 jaar was. Lisa's grootmoeder was psychotisch en gewelddadig. Ze hield ooit zelfs eens het hoofd van Lisa's moeder onder water om haar een bekentenis af te dwingen over een gestolen object. Haar grootmoeder zette Lisa's moeder op heel jonge leeftijd op straat. Deze laatste had dus een zeer ongelukkig leven. Lisa's ouders praten niet maar schreeuwen en brullen; ze maken alleen

1. Bijdrage voor het Amsterdamse initiatief van de *New Lacanian School* 'Alledaagse Psychose' dat plaatsvond op 29 september 2018.

2. Analyticus met Praktijk te Dublin, lid van *ICLO, NLS* en *WAP*.

3. Lacan, J., (1972). *Encore*. Le Séminaire, Livre XX. Paris, Seuil, 1975, 26.

maar lawaai. Ze hebben geen enkele interesses en Lisa voelt acuut dat niemand in haar familie in haar geïnteresseerd is. Dit is min of meer alles wat ze kan zeggen over haar familie, hetgeen een indicatie biedt van een gebrek aan historische ervaring. Het lijkt er inderdaad op dat haar geschiedenis niet analyseerbaar of dialectiseerbaar is.

Lisa voelt zich eenzaam. Ze zegt vaak: “Ik ben het buitenbeentje (*the odd-one-out*). Ze kan niet met haar familie omgaan en ze kan niet in de ruimere sociale band functioneren. De sociale band vormt een groot probleem voor haar. Ik veronderstel dat de hoop dat dit ooit zou veranderen haar binnen de overdracht en analyse houdt. Ondanks onze wekelijkse sessies verandert er weinig. Ze heeft weinig seksuele ervaringen. Ze had een “affaire” met een man, werd zwanger en deed een abortus in Mexico (ze ontdekte daar haar zwangerschap). Ze zei dat ze de juiste beslissing genomen had maar toch zit ze “vastgekleefd” aan die abortus omdat ze niet goed weet “wat ze gedood heeft en waar het nu is”. Er waren wat korte relaties omdat ze geen neen kan zeggen (ze is bang voor de agressie van mannen). Haar verlangen laat zich hier duidelijk als precair zien; ze ervaart een soort seksuele onverschilligheid. In verband met de ervaringen in haar sociale leven gebruikt ze woorden zoals “ik verveel me, het is saai, mensen vervelen me, ze zijn erg saai”, enz. Ik begrijp dat voor Lacan verveling een soort van verlangen is — dat wil zeggen dat het iets is dat veroorzaakt wordt door de extractie van het object, het *objet a* — dat onverschillig blijft wat betreft (de betekenis van) haar doel. Verveling is dan een verlangen dat zich manifesteert door zich steeds op een ander genots-object te richten.

Vaak zegt Lisa dat ze altijd maar alleen wil zijn maar dat ze dit niet normaal vindt. Eigenlijk ervaart ze dit als heel problematisch. Ik denk dat voor Lisa haar verveling geen verband houdt met een verlangen maar dat het hier om een soort ‘dek-affect’ gaat dat een hunkering verbergt om niet het buitenbeentje (*the odd-one-out*) te zijn. Ik neem aan dat dit affect voortvloeit uit een speciale verhouding die ze heeft met wat Lacan in *Televisie* “*unien*” noemt en waarmee hij de identificatie van de Ander met de Een wil aangeven.⁴ Als ik het goed begrijp brengt deze uitdrukking de betekenaars Een (*Un*), verveling (*ennui*) en vereniging (*unification*) bij elkaar (een-maken of vereenigen).

4. Lacan, J. (1974). *Télévision*, Paris: Seuil, 41-42.

Inderdaad, zij is de *Odd-One* (het buitenbeentje, vreemde-een-ling, of uitzondering) buiten het discours. Met andere woorden, het discours verdeelt haar niet en houdt haar niet staande binnen de sociale band. Het discours staat ons toe om een verhouding met anderen aan te gaan op basis van een verlangen dat een gevolg is van onze intrede binnen de taal (castratie). Maar het discours is ook nodig om een verhouding met ons lichaam te laten hebben en voor het functioneren van onze organen. Het lijkt me duidelijk dat haar familiale achtergrond niet echt bevorderlijk was voor haar intrede binnen het discours.

Haar gebrek aan verlangen manifesteert zich ook in een ander aspect van haar ervaring. Ze zegt in bijna elke sessie dat “andere mensen lawaai zijn” [*other people are noise*]. Eveneens vertelde ze dat wanneer andere mensen lawaai zijn “zij er niet is”. Hiermee duidt ze op heel subtiele en discrete manier aan dat ze zich (van de scene) verwijderd heeft (een discrete *passage a l'acte?*). De stem van de Ander is voor haar lawaai en dat betekent dat het invocatief object bij haar niet werkzaam is. De stem is geen functionerend drift-object en het gevolg is dat het dan kan terugkeren in het Reële. Een mooie illustratie hiervan kunnen we vinden in James Joyce's *A Portrait of the Artist as a Young Man*. Stephen Dedalus, Joyce's alter-ego, ervaarde een psychotische episode toen hij met zijn vader aan het wandelen was in de stad Cork. Hij werd plotseling overweldigd en ontsteld door het lawaai (geluid) van zijn vaders stem. Op dat moment verdween hij. Zijn realiteitsbeleving was vergelijkbaar met het negatief van een foto dat aan de zon was blootgesteld.⁵

Binnen diezelfde context (dat andere mensen voor haar alleen maar lawaai zijn) zegt ze: “hoe socialer mensen des te meer liegen ze”. Hierin heeft ze gelijk als we het liegen niet naast de waarheid plaatsen maar met het Reële in verband brengen. Onze verhouding tot het Reële is in zekere zin onderhandelbaar via de *semblant* van het discours. Lisa is echter te gevoelig voor de precaire status van deze relatie. Ze zegt: “Ik kan niet liegen, het is allemaal niets, lege spraak en lawaai”. Dit onthult een ironische positie: ze doorziet het liegen van de waarheid ten opzichte van het reële en ze is niet voldoende beschermd tegen deze laatste. Het discours of spreken van de Ander is alleen

5. Joyce, J., (1993 [1916]). *A Portrait of the Artist as a Young Man*, in James Joyce: A James Joyce Reader, London: Penguin Books, 342-343.

maar schijnvertoon voor haar.

Het is belangrijk een zeer traumatisch incident te vermelden dat plaatsvond toen ze in Korea woonde. Op een avond ging ze iets drinken met een groep mensen van haar werk. Ze dronk te veel en bleef alleen achter met een mannelijke collega. Hij nodigde haar uit om bij hem nog iets te drinken. Daar viel ze in slaap. Op het moment dat deze man haar broek uittrok en haar probeerde te verkrachten, werd ze wakker maar verloor ze het bewustzijn. De volgende dag ging ze, ziek, terug naar haar werk. Dat weekend realiseerde ze zich wat er gebeurd was maar ze zei niets tegen hem. Ze heeft talrijke verhalen over verkrachting gelezen en hoopte dat het lezen van dit soort verhalen woede in haar zou oproepen. Ze begrijpt niet waarom ze dit niet voelt. Vaak zegt ze dat deze verkrachttingspoging de oorzaak was van het feit dat ze mensen vermijdt. Maar mensen heeft ze haar hele leven lang al vermeden. We kunnen misschien stellen dat het trauma van haar verkrachting haar tot op zekere hoogte toestaat om haar zeer precaire verhouding met de Ander te rechtvaardigen. Het functioneert in dit geval als een soort substituut-capitoning zodanig dat het iets uitlegt over haar probleem met de sociale band. Ik denk dat ze daarom zegt dat ze "het niet met rust kan laten". Het gebrek aan affect na deze serieuze seksuele aanranding is een aanwijzing van haar problematische (en psychotische) verhouding met haar lichaam.

J.-A. Miller zei dat psychotici een enorme poging moeten doen om problemen op te lossen die makkelijk opgelost kunnen worden wanneer het om neurotici gaat omdat deze laatsten binnen het gevestigd discours functioneren. Inderdaad, soms kan zelfs het openen van een ooglid een enorm probleem zijn terwijl anderen lekker rond kunnen dollen omdat het gevestigd discours hun geholpen heeft problemen op te lossen.⁶ Miller suggereert dat we alleen maar even naar Schreber hoeven te kijken om een idee te krijgen over de enorme poging die psychotici soms moeten doen om te overleven. Op een bepaald moment was Schrebers verhouding tot zijn lichaam zo problematisch dat hij catatonisch werd.⁷

Voordat Lisa in analyse kwam ontwikkelde ze een somatisch symptoom. Ze gaf Engelse les aan een Koreaanse man. Hij was ongelofelijk saai.

6. Miller, J.-A., (2014 [1999]). De Psychotische Uitvinding. In *iNWiT 11, Tijdschrift voor psychoanalyse van New Lacanian School*, 62.

7. *Ibid.*

Plotseling raakte haar oren verstopt; ze verstolden ("my ears clogged up") en ze begon ongecontroleerd te gapen. Vanaf dit moment zal de stem van anderen met wie ze in gesprek komt in lawaai omgezet worden en op die momenten raken haar oren verstopt. Toen ze dit voor de eerste keer vertelde hoorde ik dit als een manier van haar om uit te drukken dat het lege gekeuvel van andere mensen haar zeer verveelt. Toch vroeg ik haar op een gegeven moment wat ze precies ervaart. Ze antwoordde: "zoals in een vliegtuig". Ze voegde eraan toe: "je kan het niet controleren, het doet erg veel pijn". Op dat moment realiseerde ik me dat haar uitdrukking geen metafoor was maar dat we hier te maken hebben met een lichaams-fenomeen; een S1 in het reële van het lichaam dat niet dialectiseerbaar is en dus niet gelezen kan worden op basis van de ketting van betekenaars. Haar oor-orgaan (als reëel) is een geweldig probleem voor haar omdat het niet functioneert binnen het gevestigd discours. Het was geen kwestie van niet willen luisteren maar eerder dat er iets met haar gebeurt: iets waar ze geen macht of meesterschap over heeft. Om meesterschap te verkrijgen moet de mens geconstitueerd worden binnen een meester-discours (S1 → S2). Dit produceert een object *a* dat van de stem een object van de drift kan maken (een mogelijk object van verlangen).

Lisa functioneert niet binnen het discours; ze is er uit verbannen. Ik vond het tamelijk vreemd maar achteraf wel begrijpelijk dat dit symptoom verdween nadat ik zei dat "de meeste mensen moeite hebben met verveling, kantoor-politiek en kantoor-gekeuvel". Het effect van deze interventie is hoogst waarschijnlijk tijdelijk omdat het effect haar alleen even een gevoel verschafte dat ze geen buitenbeentje (*odd-one-out*) hoeft te zijn (wat ze natuurlijk wel is).

Conclusie

Ik voorzie een lange, misschien wel, eendeloze, weg die we zullen moeten afleggen. Haar dromen kunnen niet gemobiliseerd worden voor de behandeling. Ze zijn namelijk altijd hetzelfde. Ze heeft iets verloren of ze is ergens, soms met mensen, en ze wil ontsnappen, maar ze weet niet waar ze naartoe wil. Ze zegt inderdaad dikwijls dat ze niet weet waar ze in het leven naartoe wil, dat ze geen enkel doel heeft. Dit is zeker zo en in die zin zijn de dromen geen formaties van het onbewuste. Haar dromen worden niet gevormd op basis van verdringing. Er is geen object-oorzaak en ze heeft geen

object-doel. Het eerste deel van haar droom (dat ze iets verloren heeft) is interessant in de zin dat de droom opvoert wat hoogstwaarschijnlijk nooit plaatsgegrepen heeft, namelijk, castratie (of de extractie van het object). Hier gaat het dus niet om de terugkeer van het verdrongene maar om de noodzakelijke herhaling van een act die niet plaatsgegrepen heeft.

Er zijn verder nog twee mogelijkheden die misschien een aanwijzing kunnen vormen voor de richting van de behandeling:

Ten eerste heeft ze een **'obsessieel' symptoom**. Ze maakt onophoudelijk schoon, bergt alles op, alles netjes en keurig, zodanig zelfs dat ze een meetlatje gebruikt om alles op zijn juiste plaats te krijgen. Deze symptomatische handelingen limiteren een ongelimiteerd genot.

Ten tweede heeft ze een **ware passie voor fotografie**. Elk weekend gaat het ze het pad op om foto's te nemen. Recentelijk heeft ze een beurs gewonnen om portretten te maken die ze dan tentoon moet stellen. Dat heeft ze inderdaad gedaan. Ze had veel angst om blootgesteld te worden aan "de blik van het publiek" maar het hele project was een succes. Het liefst fotografeert ze "echte" gezichten; gezichten die een "textuur" hebben, geen lakspuit of "niets algemeen". Ze is dus zeer geïnteresseerd in het singuliere (bijzondere) element van de gezichten. Ze zegt: "Fotografie is stilte, stilzwijgend, dat is de reden dat ik het zo graag doe".

Ze heeft de portretten van haar tentoonstelling gebruikt als portfolio voor haar aanvraag om toegelaten te worden tot een cursus in een van de meest prestigieuze kunstacademies in Ierland. Ze is in haar aanvraag geslaagd en ze is net begonnen met deze cursus. Het zal interessant zijn om te zien hoe het 'bevriezen' van de blik via de fotografie een contrapunt kan vormen voor het 'bevriezen' van haar oren. Met andere woorden, de vraag is nu of de speciale relatie die ze heeft met de blik gemobiliseerd kan worden om voor haar een connectie te bewerkstelligen met een Ander waarmee ze anders geen connectie heeft. Deze disconnectie van de Ander materialiseert zich in een verhouding tot de stem, zodanig dat deze laatste in lawaai omgezet wordt via een oor dat niet binnen een discours kan functioneren. Kan fotografie het lawaai van de Ander stilleggen op zodanige wijze dat een connectie met deze laatste mogelijk wordt?

Lezingencyclus 'Hoogdringendheid'

HOOGDRINGENDHEID

LEZINGENCYCLUS EN KLINISCH SEMINARIE MET ROGER LITTEN EN ERIK MERTENS: EENTERUGBLIK. ¹

Luc Moreels ²

Lezing Precipitations: between haste and urgency / Roger Litten

Urgence of urgency wordt in De Kring gangbaar vertaald als 'hoogdringendheid'. Volgens Roger Litten (*London Society of the NLS*) was er bij de lancering van het nieuwe werkhema van het volgend NLS-congres - *Urgent!* - enige animositeit gemoeid bij de vertaling ervan in al die talen die de NLS rijk is. Zelf zat ik ook een beetje verlegen met de term *precipitations* uit zijn titel. *Précipitation: neerslag, bezinksel, aanzet, haast, verhaasting, worp...?* Gelet op inhoud en teneur van de lezing, valt mijn keuze op 'uitkomst', dat zowel de betekenis heeft van resultaat (neerslag) of produkt (bv. rekenkundig), maar ook op een 'beweging' alludeert, een uitweg, ergens uitkomen. Dat wordt dus 'Uitkomsten: tussen haast en hoogdringendheid'.

Voor Litten is 'Urgentie' in de eerste plaats een betekenaar, een enigmatische betekenaar in het corpus van Lacan, die ons aan het werk zet. Hij wil hem als een *x* beschouwen, als een onbekende met veranderlijke waarden al naar gelang van de serie en context waarin hij geplaatst wordt. Neem bijvoorbeeld de reeks van de laatste NLS congresthema's: *Autour de l'inconscient* (2017), *Transfert dans tous ses états* (2018) en voor 2019 dus *Urgent!*. Dan krijgen we: Onbewuste, Overdracht, X. Een Freudiaanse invulling zou dan geven: Onbewuste, Overdracht, X =

Interpretatie. Lacaniaans? Onbewuste, overdracht, X = ... Drift en Herhaling, zie de serie van de 4 fundamentele psychoanalytische concepten van het elfde Seminarie. Zo kan men de *x* van urgentie als hefboombegrip gebruiken en even laten botsen en klinken met andere psychoanalytische sleutelbetekenaars en de vroegere theorie en er concepten mee openwrikken.

Het doet er aan herinneren wat een betekenaar is. De betekenaar is differentiëel, puur verschil. Hij 'werkt', krijgt zin op basis van zijn loutere verwijzing naar andere betekenaars. De betekenaar is zelf een geval van *emergency* of 'emergentie'. Door zijn verschijnen of opduiken produceert de betekenaar een effect, een subject. *Emergency*: noodgeval, spoedeisende hulp. Het subject als geval van de betekenaar, als on-geval van de betekenaar, liggend onder de betekenaar, geklemd tussen betekenaars. Het lichaam van het subject na de impact of het trauma van de betekenaar. Een analyse heeft als opzet de primaire oer-betekenaars, waaronder het subject gevallen, gekwetst en getekend is, te doen verschijnen. Analyse als *emergency*, noodhulp voor het subject op zoek naar betekenaars van de Ander om als subject opgelapt en weer op de been geholpen te worden.

Emergency lijkt eenvoudig te rijmen met *urgency*, maar Litten houdt de twee uit elkaar. De notie van emergentie van de betekenaar kadert in de structurele kliniek van het subject van de betekenaar; dat is de ganse Lacaniaanse conceptualisatie en theorie van de emergentie van het subject, zeg maar de subjectwording. Urgentie, dat is andere koek, dat laat zich niet vatten in een equivalente, gevestigde doctrine. Het is aan J.-A. Miller te danken dat we deze vreemd opduikende betekenaar in het werk van de late Lacan opmerken en in verband brengen met een andere kliniek en praktijk, een hedendaagse kliniek van het reële, en meteen ook met het vraagstuk van een nieuwe benadering van de Passe.

Litten verwijlt even bij de manier waarop Miller in zijn lessenreeks *Le tout dernier Lacan* aan de slag gaat met het allerlaatste, bijna onopgemerkte schrijfsel van de hand van Lacan: het *Préface* of 'Voorwoord tot de Engelstalige uitgave van het Seminaire XI', uit 1976.³ Centraal citaat daaruit: "De zinsbegoochelig van de waarheid, die enkel van de leugen

1. De eerste bijeenkomst van de lezingencyclus 'Hoogdringendheid' en het klinische seminarie, georganiseerd door de *Kring voor psychoanalyse van de NLS*, vond plaats op 6 oktober 2018 in de Zebrastraat te Gent

2. Luc Moreels is klinisch psycholoog. lucmoreels@telenet.be

3. Lacan, J. (2012 [1976]). Voorwoord tot de Engelstalige uitgave van het *Seminaire XI*. In *iNWiT 8/9*, tijdschrift voor psychoanalyse van de New Lacanian School, 61-65.

kan bevallen (wat men, in beleefder termen ‘weerstand’ noemt), kent geen ander eindpunt dan de bevrediging die het einde van de analyse markeert. Laten we, omdat het verschaffen van die bevrediging de hoogdringendheid is die aan de analyse ten grondslag ligt, aandachtig bekijken hoe iemand in staat is zich aan het bevredigend beantwoorden van die spoedgevallen te wijden.⁴ Voor Miller is het een soort testament, een ‘laatste wil’. Deze ongewild ‘laatste woorden’ of eindbetekenaars zijn vertrekpunt voor een retrospectieve lezing van scharnierteksten van Lacan. Lacan gaat er een confrontatie aan met zichzelf, met zijn eigen vroegere onderwijs, in de eerste plaats met zijn doctrine van de *Passe* zoals die vorm kreeg in zijn *Proposition du 9 octobre* van 1967; maar ook met zijn eerste grote tekst, *Fonction et Champ...* van 1953.

Lacan keerde op het einde van zijn onderwijs vaker terug naar zijn eigen teksten, zijn eigen onderwijs, en niet meer naar Freud, die hij in het begin nodig had om zijn eigen systeem op te bouwen. Stelselmatig ontmantelde hij zijn symbolisch apparaat, om daarbinnen het reële bloot te leggen. Een psychoanalyse naar Joyciaans model. Ook in deze laatste tekst is het van dat. Dat gebeurt niet omdat hij zijn einde voelde naderen, maar vanuit een intrinsieke noodzaak, vanuit het standpunt namelijk van de onmogelijkheid van de psychoanalyse zelf waartegen hij telkens opnieuw bleek te stoten. In de gaten en scheuren van zijn deconstructie, verschijnen elementen van een nieuwe praktijk en nieuwe kliniek, uitdaging voor ons vandaag. Lacan lezen en volgen is onmiskenbaar een moeizaam en verwarrend werkje door al die stilzwijgend verglijdende modificaties die begrippen ondergaan. Het verschijnen (*emergence*) en verdwijnen van termen fungeren daarbij als discrete indexen. Zo vergaat het ook met die betekenaar *urgence* die al opdook in vroegere geschriften (*Fonction et Champ...*, *Du sujet enfin en question*), maar die later niet meer dezelfde betekenis of hetzelfde gebruik kent. Litten vergelijkt het lezen van Lacan met aspecten in het analytisch proces of het proces van de *Passe*. Op het einde van een analyse krijgen betekenaars een ander gebruik dan in het begin van de analyse, een andere lading en ander gewicht van zin en genot. Dat is ook precies de wijze waarop Miller Lacan herleest en herneemt vanuit diens laatste onderwijs.

In het *Préface* stelt Lacan letterlijk, bijna

achteloos, dat het onbewust reëel is. De vertrouwde termen die de solide kern van het ‘Voorstel’ (*Proposition* - 1967) uitmaken, tekenen niet meer present in dat ‘Voorwoord’ (*Préface* - 1976). In zijn gekende binaire denkwijze stelt Miller dat nieuwe ‘reële onbewuste’ tegenover het ons zo vertrouwde ‘overdrachtelijke onbewuste’. Het «overdrachtelijk» onbewuste, dat is het onbewuste zoals geconceptualiseerd door de klassieke, symbolische Lacan. In 1953 formaliseert Lacan het onbewuste reeds als het discours van de Ander, als appèl in de relatie tot de Ander. Het onbewuste van de betekenaar, als gestructureerd als een taal. Dat is ook het onbewuste als geschiedenis (*histoire*), het onbewuste van de verdringing, van het weten, de waarheid, het symptoom, de *acting out*, de overdracht en het aan-het-weten-verondersteld-subject. In tegenbalans legt Miller nu alle gewicht van het reële in de andere schaal, de serie van Lacaniaanse concepten van het reële onbewuste: het onbewuste als hystorie, het onbewuste van de forclusie, psychose, de *passage-à-l'acte*, het sinthoom, genieten/*jouissance*, de Eén heel alleen.

Voor Litten biedt dit Milleriaanse kompas een kans om de X van urgentie af te wegen tegen het begrip van de haast, in Lacan's sofisme van 1946, het artikel *Le Temps Logique*. Hij vraagt zich af: kan de haast als begrip dienst doen als sleutelreferentie, en welke uitkomst biedt het voor het begrip van de notie van urgentie, of omgekeerd? Beide noties, haast en urgentie, hoewel ze niet zomaar samenvallen, refereren immers aan het einde van de analytische ervaring en komen ergens samen op het punt van de *Passe*. Zijn beide eenvoudig onder te brengen in het verdeelschema van Miller: de haast aan de kant van het overdrachtelijke onbewuste, urgentie bij het reële onbewuste?

In de context van de drie momenten van logische tijd heeft de haast de modaliteit van een *précipitation*, of zoals ik het hier interpreteer, een uitkomst. Het heeft de vorm van een logische deductie die omgezet in een act, het subject toelaat een uitweg te vinden uit de imaginaire intersubjectieve gevangenis. Dergelijke beslissende passage naar een exit kan inderdaad aan de *Passe* verondersteld worden. Maar zoveel jaar later is, zegge en schrijve de Lacan van 1976, de enige marker van het einde van een analyse de verschaffing, het verkrijgen van een bevrediging, wat een kwestie van urgentie zou zijn.

Intuïtief verwacht Litten ook een zekere

4. *Ibid.*, 63-64.

urgentie bij de aanvang van een analyse, in de dringendheid van de vraag. Moeten we geen twee tijden of twee *modi* van urgentie onderscheiden, één aan het begin en één op het einde van een analyse, met onderweg in het verloop van de analyse ergens een draai of kanteling? Het zou alleszins overeenstemmen met de metafoor van het schaakspel die Freud gebruikte als aanduiding om de overdracht te systematiseren aan de hand van de opening en het eindspel. Wat Lacan ter harte heeft genomen door dat begin en einde van de overdracht algoritmisch te formaliseren via de functie van het aan-het-weten-verondersteld-subject (*SsS*).

Bij aanvang van een analyse weet de analysant uiteindelijk niet wat hem/haar in analyse brengt. Er is vooreerst al een verschil tussen in analyse gaan en in analyse zijn. Met de overdrachtsbetekenaar en de productie van *SsS* (en bijgevolg de vrije associatie en het overdrachtelijke onbewuste) gaat de analyse van start, maar op het einde blijkt die een leugen te zijn geweest, niet geweest te zijn, waarrond het allemaal gedraaid heeft. Het einde van de analyse of de *Passe* keert terug op wat er echt op het spel stond, wat de echte inzet was. Je weet eigenlijk niet waarvoor je in analyse gaat, je denkt dat het omwille van de overdrachtsbetekenaar is. De inzet bleek echter een opaak object te zijn; de haast en de act om te besluiten zijn precies geïndexeerd op dat object *a*. Maar daar op dat punt komt nu die leugenachtige waarheid (*vérité menteuse, lying truth*) op de proppen, als exponent van een urgentie, zelf geïndexeerd op een *X* van bevrediging. Betekenaars van in het begin van een analyse worden op het einde, in de *Passe*, hernomen en hergebruikt. Het is nu niet alleen zo dat er geen garantie van een Ander is die instaat voor de betekening van een betekenaar; de betekenaar draagt in zichzelf zijn intrinsieke limiet. Er is een gat in het spreken, in de betekenaar. Dat maakt dat het spreken, het woord niet toereikend is voor het reële en dat we dus enkel kunnen liegen over het reële.

In het laatste onderwijs van Lacan raakte de kwestie van de overdracht ogenschijnlijk in het slop. Het overdrachtelijke onbewuste geïndexeerd op *SsS* wordt niet langer beschouwd als as van de analytische operatie. Litten oppert als besluit, als hypothese dat de notie van urgentie de problematiek van overdracht vervangen heeft, dat urgentie een overdrachtsmodaliteit is, de nieuwe naam voor de overdracht in relatie tot het

reële onbewuste. In de discussie na de lezing wordt aangegeven dat urgentie, geïndexeerd op het reële van de drift of pulsie, d.w.z. de impact van de betekenaar op lichaam, in zijn pulsionele dimensie, echter niet temporeel is; het manifesteert zich juist als een buiten-temporeel gegeven.

Niet temporeel, dus logisch gezien ook niet in een logische tijd te vatten. In de (logische) haast ligt er een uitkomst in het verschiet, kom je nog uit, raak je ermee weg, als subject. In de urgentie daarentegen kom je er niet uit, ben je er niet mee weg, en lijkt er van een uitkomst geen sprake te zijn. En dat terwijl het dringt.

Klinisch seminarie. Casus Jelena / Erik Mertens

Erik Mertens, lid van De Kring, bracht indringend verslag uit van een nog lopende behandeling, van Jelena, die sinds enkele jaren bij hem op gesprek komt.

“Hoe is het mogelijk dat een moeder zo immens wreed kan zijn? Is mijn moeder een mens? Wat is menselijk, onmenselijk?” Deze insisterende vragen omtrent het enigma van de moeder blijven Jelena onophoudelijk kwellen.

Als kind werd ze al heel snel de speelbal van de toxicomanie van haar moeder die volledig uit de hand loopt. Drank, pillen en drugs deden moeder zowat veranderen in een in genot zwelgend, sadistisch monster, dat Jelena en ook andere gezins- en familieleden meesleurde in een nietsontziende, zelfdestructieve neergang. Ze werd door moeder aangezet tot druggebruik, bedreigd, gestraft, geslagen, mishandeld. Jelena probeerde in die hel te overleven door weg te lopen, zich bij grootmoeder of een vriendinnetje te verschuilen, zich onzichtbaar te maken, of te vluchten in wodka of drugs.

De moeder die alles en iedereen kapot maakt, inclusief zichzelf, is een ondraaglijk raadsel voor Jelena. Zoals Erik Mertens stelt: *de belichaming van het onmogelijke, van het reële zelf, en het absolute tegendeel van haar ideaal van moederschap.*

Een *dodelijke identificatie met moeder* brengt haar telkens naar de rand van een gat, waarin ze dreigt weg te zinken. Een leegte zonder subject. Er zijn tactische manoeuvres van de analyticus nodig om haar als subject ternauwernood aan boord te houden. Hij brengt rustpunten aan en zoekt naar afleidingen in haar discours

dat van doodsdrijf doortrokken is. Niet zij is ziek, maar moeder is ziek, en moet behandeld worden. Deze overtuiging is de motor van haar frenetieke zoektocht naar een geruststellende verklaring, een pacifiërend narratief. Ze vindt hiervoor genoeg elementen in de geschiedenis van moeder, het traumatische oorlogsverleden van de grootouders, haar bizarre opvoeding, het partnergeweld in de relaties van moeder, haar ziekte, enz. Het zijn slechts doekjes die een rest, een teveel aan genot niet kunnen stelpen, een wreedheid die zich in zichzelf en haar lichaam manifesteert en die geen mens kan verklaren.

We vernemen dat ze met vallen en opstaan doorgaat met vechten voor een beter leven. Ze gaat door periodes van druggebruik en promiscuë omgang met verkeerde mannen, maar toch is er altijd iets bij haar dat zich verzet en dat weigert zich neer te leggen bij het slechte voorbeeld van moeder. Ze wordt zelf ook moeder van een zoon, die ze een goede opvoeding wil geven, ze kan een woonst huren en haar verblijf in België regulariseren. Het neemt niet weg dat er zich cyclisch melancholische episodes voordoen, van onpeilbaar verdriet, lethargie, volstrekt isolement, voedselweigering, enz... alsof ze niet meer bestaat, geen recht van bestaan meer heeft, zoals toen ze als kind overleefde en louter bestond door zich schuil te houden, en voor moeder te verdwijnen, niet meer gezien te worden. Om de zoveel tijd onderbreekt ze de behandeling, verdwijnt in de leegte, valt als afvalobject van de scene.

De vraag van Roger Litten in zijn tussenkomst bij de nabespreking, is dan ook pertinent: kan het moederschap voor Jelena een symbolische functie zijn, als stut of erkenning fungeren? Daarbij gaat het volgens ons echter niet alleen om het moederschap dat Jelena zelf opneemt, de zorgfunctie voor haar kind (of vroeger al voor haar broertje). Misschien moeten we haar niet aflatende vraag "wie is mijn moeder toch?" begrijpen als een verlangen om haar moeder terug in haar waardigheid te herstellen, als een manier om van dat lelijke, wrede ding van en in de moeder af te geraken. Ze verlangt om haar moeder terug als "moeder" te zien, in haar waanzinnige moeder toch een mens te kunnen zien. Dat - wellicht onmogelijk, oneindig - therapeutische proces begint eigenlijk als ze de focus verlegt naar moeder, de zieke Ander die moet "behandeld" worden, lees: in waardigheid hersteld. Erik Mertens stipt trouwens aan dat er zich intussen een nieuwe fase in de

behandeling aangediend heeft, een tweetal jaar geleden, als moeder, compleet afgetakeld, in een psychiatrie overlijdt. Van dan af lijkt haar dwingende preoccupatie met moeder te gaan liggen.

Inmiddels is Jelena bijna drie jaar clean en ontdekt ze bepaalde activiteiten en praktijken, die sterk op haar "body" gericht zijn: sport en ook diëtik: imaginaire aankledingen van het reële, naakte van het lichaam, investeringen ook in zichzelf, in een erkenning van een bestaan, dat het waard is, ondanks de botte, rauwe ellende die het leven en het lot soms maar in petto hebben.

V.U., directrice *Kring Online 7*, voorzitter
Kring voor Psychoanalyse van de NLS

Els Van Compernelle,
Wolterslaan 17, 9040 Gent

Hoofdredactie:
Vic Everaert

Wetenschappelijk Comité / Redactieraad:
Els Van Compernelle, Glenn Strubbe,
Katrien Mortier, Vic Everaert

Vertaling & Revisie
Christel Van den Eeden, Helga De
Ridder, Tim Miserez, Dewi Dynoodt,
Vic Everaert, Els Van Compernelle

Website
Jonas Verbauwheide

Ontwerp en vormgeving:
Lisa De Brouwere
(www.lisadebrouwere.be)

Het tijdschrift van de Kring voor
Psychoanalyse van de New Lacanian
School werd opgericht in 2005 onder de
naam sKRIPtA en verscheen tot 2015 drie
maal per jaar in een papieren versie. Kring
Online verschijnt sinds september 2016 en
is de (digitale) opvolger van sKRIPtA.

Meer info:

Kring voor Psychoanalyse van de NLS:
www.kring-nls.org

PPaK-Gent:
www.ppak-gent.be

Eurofederatie van Psychoanalyse:
www.europsychoanalysis.eu

New Lacanian School:
www.amp-nls.org

World Association of Psychoanalysis:
www.wapol.org

